

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EBU'L MUÎN en-NESEFÎ'DE İNSAN FİİLLERİ (EFÂLÜ'L-İBÂD)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Boran ÇAYIR

OCAK-2017

BAYBURT

BAYBURT ÜNİVERSİTESİ *SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

EBU'L MUÎN en-NESEFÎ (438 /1047-505/1115)'DE İNSAN FİİLLERİ
(EFÂLÜ'L-İBÂD)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Boran ÇAYIR

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Mehmet Kenan ŞAHİN

OCAK-2017

BAYBURT

ONAY

.....(Öğrencinin Adı Soyadı) tarafından hazırlanan
.....adlı (Tezin Adı) bu
çalışma..... tarihinde (Savunma Sınavı Tarihi) yapılan savunma sınavı
sonucunda.....(oybirliği /oyçokluğu) ile başarılı bulunarak jürimiz
tarafından
..... (Anabilim/Bilim) dalında yüksek lisans tezi olarak kabul
edilmiştir.

[i m z a]

.....

[Unvanı Adı ve Soyadı] (Başkan)

.....

[i m z a]

.....

[Unvanı Adı ve Soyadı] (Danışman)

.....

[i m z a]

.....

[Unvanı Adı ve Soyadı]

.....

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduklarını onaylarım. ... / ... /

.....

Enstitü Müdürü

BİLDİRİM

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada orijinal olmayan her türlü kaynağa eksiksiz atıf yapıldığını, aksinin ortaya çıkması durumunda her tür yasal sonucu kabul ettiğimi beyan ediyorum.

Boran ÇAYIR

19.01.2017

ÖNSÖZ

Felsefe ve Kelâm geleneğinde ilgi duyulan konuların başında gelen insan hürriyeti meselesi ister ilahî kaynaklı dinlerde olsun ister beşerî kökenli din veya felsefelerde olsun her zaman büyük önem arz etmiştir.

İnsanların inanış ve hayatı yorumlayış tarzına göre, insan fiilleri meselesi çoğu zaman kader veya özgürlük problemi şeklinde ele alınmış ve insanın eylemlerinde etkin olup olmadığı meselesi bağlamında tartışma konusu olmuştur. Her bir mezhebî anlayış konuya daha çok kendi perspektiflerinden yaklaşarak söylemlerinin referansı olması açısından Kur'ân'a müracaat etmişler ve bu noktada metne yaklaşım biçimleri meseleye çözüm getirmede kılavuzları olmuştur. Kur'ân' da ilahî kudret ve tevhide işaret eden ayetler insan fiilleri probleminde muknâ birer nass olarak ele alınıp, sorun buna göre çözülmeye çalışılmıştır. Bununla beraber bölgenin kozmopolit yapısından ve mezhepsel çatışmalardan kaynaklanan sosyal dokunun etkisiyle siyasi ve sosyal hadiseler neticesinde çözüm arayışında olan insanlar bu zihin yapısıyla Kur'ân'a yönelmiş oradan içinde buldukları meselelere cevaplar aramışlardır. Çoğu zaman ise Kur'ân'ın bütüncül yaklaşımlarından uzak bir şekilde yapılan yorumlar, fikri ayrışmaları beraberinde getirmiş önemli ilmî, siyasî, sosyal ve kültürel sonuçlar doğurmuştur. Eğer doğrudan Kur'ân'dan yola çıkılsaydı bahsi geçen ayrışmalar, sosyal gerilim yaşanmayabilirdi. Öyle ki sosyal hayata dair bazı durumlarbu hal üzere göre tanzim edilmiş, İslam âlemi yüzyıllarca enerjisini bir takım mahiyetini kavrayamadığı ve çözüme ulaştırılması zor olan teorik ve teolojik tartışmalara harcamak zorunda kalmıştır. Siyâsî otoriteyi ele geçiren grup, kimi zaman diğer grupların görüşlerini fikrî bir zenginlik olarak algılamayarak daha çok kendi ideolojilerine bir tehdit olarak görmüştür. Bu durum ise vahim sonuçlar doğurmuştur. Her bir grup tarafından taassup sebebiyle ilmî bir düşmanlık oluşmuş, bunun itikadî değerlendirme anlamında yansımaları olmuştur.

Biz de bu çalışmamızda Ebu'l Muîn Neseffî'nin görüşleri bağlamında konuyu ele aldık. *İnsan davranışlarında ne kadar özgürdür? Allah'ın insan fiillerinin yaratıcısı olması insan özgürlüğüne mani midir? Veya bu sorumluluk için fiilin insan tarafından yaratılması mı gereklidir?* gibi sorulara cevap arayışında olduk.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Neseffî'nin hayatı ve eserleri hakkında genel bilgiden sonra efâl-i ibâd konusunda tarihi süreçte ortaya konulan yaklaşımlar, kaza ve kader, insanın kudreti, Allah'ın yaratması gibi konularda

bilgi verilmektedir. Birinci bölümde fiil, irade ve kudret hakkında genel bilgilerin verilmiş, efâl-i ibâd ve kesb gibi konularda itikadî mezheplerin görüşlerine yer verilmiştir. İkinci bölümde ise; Ebu'l Muîn Neseî'nin "Tebîrâtü'l Edille fî Usulî'd Dîn" adlı eseri esas alınarak konuya ilişkin değerlendirmeleri ve onun yaşamış olduğu coğrafyada yaygın olan Mu'tezilenin fikirlerine yer verilmiş ve her iki düşünce biçimi karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Bu çalışmamızı hazırlarken bizlere desteklerini sunan değerli hocam Sayın Mehmet Kenan Şahin'e teşekkür ederim.

Boran ÇAYIR
BAYBURT 2017

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	IV
İÇİNDEKİLER.....	VI
ÖZET	IX
ABSTRACT.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ.....	1
1.1. Araştırmanın Çerçevesi.....	1
1.1.1. Konunun Önemi ve Kapsamı	1
1.1.2. Araştırmanın Amacı	1
1.1.3. Yöntem ve Kaynaklar.....	2
1.2. Ebu'l- Muîn en-Neseî(438/1047-505/1115).....	2
1.2.1.Hayatı, İlmî Kişiliği ve Yaşadığı Sosyo-Kültürel Yapı	2
1.2.2.Eserleri.....	6
1.2.2.1.Tebîrâtü'l Edille fî Usûli'd- Dîn	6
1.2.2.2. Kitâbü't -Temhîd li Kavâdi't -Tevhîd	8
1.2.2.3. Bahru'l Kelâm	8
1.2.2.4. el-İfsâd li Hudei Ehli'l İlhâd.....	8
1.2.2.5. İzâhu'l Mahacce li Kevni'l Akli'l Hucce	9
1.2.2.6. Menâhicü'l Eimme	9
1.2.2.7. Şerhu'l Câmiî'l Kebîr	9
1.2.2.8. Şerh'u Te'vilâti'l Kur'ân	9
1.3. İnsan ve Fiilleri Meselesi	9

BİRİNCİ BÖLÜM

İNŞAN FİİLLERİYLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE FİİLLERİN YARATILMASI MESELESİ	15
1.1. İnsan Fiilleriyle İlgili Temel Kavramlar	15
1.1.1. Fiil Kavramı	15
1.1.2. İrade Kavramı.....	17
1.1.3. Kudret (istitaat) Kavramı.....	19
1.1.3.1. İnsan İçin Bir Kudret Var mı?	23
1.1.3.2. Kudret-Fiil İlişkisi	25
1.1.3.3. Kudretin Fiille Birlikte Oluşu.....	27
1.1.3.4. Kudretin İki Zıt İçin Elverişli Olması.....	27
1.1.3.5. Bir Fiile İki Kudretin Etkisi.....	30
1.1.4. Kesb.....	31
1.1.5. İnsan Fiillerinin Kaza ve Kader ile İlişkisi.....	32
1.2. İnsan Fiillerinin Yaratılması Meselesinde Kelamî Ekollerin Görüşleri.....	35
1.2.1. Cebriyye’de Efâl-i İbâd	35
1.2.2. Kaderiyye ve Mu’tezile’de Efâl-i İbâd.....	44
1.2.3. Doğrudan ve Dolaylı Fiiller (el Mütvellidât)	52
1.2.4. Kesb Teorisini Savunanlar	56
1.2.4.1. Eş’âriyye’de Kesb Teorisi	58
1.2.4.2. Mâtürîdiyye’de Kesb Teorisi.....	60

İKİNCİ BÖLÜM

EBU'L MUÎN en-NESEFÎ'DE İNSAN FİİLLERİ (EFÂL-İ İBÂD).....	65
2.1. İstitaat.....	65
2.1.1. Neseffî'de İstitaat (Fiile İlişkin Güç).....	65
2.1.2.Efâl-i İbâdın Yaratıcısı Kimdir?.....	66
2.1.3.Bir Makdurun İki Kâdirin Kudreti Altında Olması.....	69
2.1.4.İnsanın Fiili İşlemesi: Kesb Teorisi ve Halk.....	73
2.1.5.Dolaylı Fiiller (el-Mütevellidât).....	74
SONUÇ	76
KAYNAKÇA	79
ÖZGEÇMİŞ	82

ÖZET

EBU'L MUÎN en-NESEFÎ'DE İNSAN FİİLLERİ (EFÂLÜ'L-İBÂD)

Boran Çayır

Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalı, Yüksek Lisans, Ocak /2017

Danışman: Doç. Dr. Mehmet Kenan Şahin

İnsanın farklı sebeplerin teşvik ve tahrikiyle davranışa yansıyan, ortaya çıkmasında bizzat insanın rol aldığı ve özgür iradesinin etken olduğu fiillerine insan fiilleri denir. İnsan fiilleri ve hürriyeti meselesi Kelâm tarihinde “Kader” ile ilgili konularla bağlantılı olduğu için, Kelâm eserlerinde genellikle kader meselesiyle beraber değerlendirilmiştir.

İnsan fiilleri problemi temelde iki ana grup fikir etrafında şekillenmiştir. Bunlardan birincisi; insanın fiillerini yaparken fiili yapacak güç ve iradesinin olmadığı buna bağlı olarak fiillerinin sonuçlarından sorumlu tutulamayacağını ifade eden ve bunun fikri altyapısını Kur'ân-ı Kerim, hadisler ve akli esas olarak sağlamaya çalışan görüştür. Bu görüşün savunucuları ise başta Cebriyye ve bazı Mürciî akımlardır. İkincisi ise; Başta Mu'tezile olmak üzere zikri geçen kaynaklar temel alınarak, insanın fiilin hâlikı olduğu, fiili kendi irade ve gücüyle yaptığı, Allah'ın bu fiillerin yaratılmasına müdahale etmediğini savunan görüştür. Bu anlayışa göre insanın fiillerinin sonucunda sorumlu olabilmesi için, insanın fiilin yaratıcısı olması ve o fiili kendi özgür iradesiyle ortaya koyması gerekmektedir. Sorumluluk için fiilin yaratılması ameliyesini insana bağlamaktadır.

Ayrıca bu görüş içerisinde insanın sorumluluğunun kendi yapıp ettikleri sonucu olduğunu savunan ve fakat bunu fiilin yaratılmasına değil de; o fiilin, insanın başlangıçta Allah tarafından verilen kudretle, sebeplerin temel yaratıcısı olarak yine Allah'ı kabul etmekle beraber insanın özgür iradesiyle yapılmasına bağlayan uzlaştırmacı bir görüşte vardır. Bu görüşte Selefilik- Eş'ârilik ve Mâtüridîliğin öncülük ettiği Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat'in görüşüdür.

Biz bu çalışmada Ehl-i Sünnetin önde gelen temsilcilerinden biri olan Ebu'l Muîn Neseffî'nin görüşleri bağlamında insan fiilleri konusunu ana kaynaklar doğrultusunda incelemeye ve farklı yönlerini ortaya koymaya çalıştık.

Anahtar kelimeler: Yaratma, kudret, özgür irade, kader, sorumluluk

ABSTRACT
ACTS OF HUMAN BEINGS (EFÂLÜ'L-İBÂD) IN THE DOCTRINE OF
ABU AL-MU'ÎN AL-NASAFÎ

Boran Çayır
Bayburt University Institute of Social Sciences
Department of Basic Islamic Sciences, Postgraduate Thesis
Consultant: Mehmet Kenan ŞAHİN, assoc. Doc. Dr.

The acts of human beings are the human conducts that reflect on behaviours due to the incentives and incitements caused by different reasons for which humans in itself play role and being a factor by his own free will. As this problem is associated with the topics related to “Fate” in the history of Kalam, it is typically evaluated together with fate problems in Kalam Works.

The acts of human beings problem is, in essence, formed around two main opinion groups. One of them is the view asserting that human beings are lacked of power and will to act and correspondingly they can not be held responsible for his acts. Proponents of this view use Qur'an, Hadiths and Reason as base. Cehmiyyah and some Murji'ah currents are the exponents for this view. The other view is advocated by primarily Mu'tazilah. By grounding on the mentioned sources It asserts that human beings are the creator of their acts, do acts by his own power and will and the God never interferes in those acts. According to this doctrine, human beings must be creator of their own acts and execute his acts by his own free will to be responsible for his own acts. In this way operation of creating act for responsibility is related with human beings.

On the other hand, Ahl as-Sunnah wa'l-jama'ah, pioneered by Salafiyya, Ash'ariyyah and Maturidiyyah, puts forward a conciliatory idea that asserting responsibility of human beings results from the acts of his own actions. In other words they are realized by the free will of human beings albeit they are acted originally by the power of the God.

These views are termed by the Kalam historians as Cehmiyyah, Mu'tazilah and Ahl as-Sunnah (Salafiyya-Ash'ariyyah-Maturidiyyah) as in progress of time ideas have become systematic.

In this study we, in the context of views of Abu al –Mu'în al-Nasafi, approach the acts of human beings in a way to address modern world of thought and in accordance with the main sources.

Key Words: Creation, Power, Free Will, Fate, Responsibility

KISALTMALAR LİSTESİ

AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	:Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhisselam
bkz.	: Bakınız
b.	: bin, ibn
c.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Haz	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İsam	: İslam Araştırmaları Merkezi
m.d.	: Madde
İFAV.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	: Sayfa
Tah.	: Tahkik
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Tsz.	: Tarihsiz
Terc.	: Tercüme eden
v.d.	: ve devamı
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Çerçevesi

1.1.1. Konunun Önemi ve Kapsamı

Yüce Allah Kur'ân'da "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."¹ buyurarak insana varacağı hedefi göstermiştir. Bu hal üzere de insanların nasıl yaşamaları gerektiğine dair onlara kılavuzluk edecek bir takım ilahî kitaplar ve peygamberler de göndermiştir. Fakat insan kimi zaman hevâ ve hevesine uyarak doğru yoldan sapmış ve nefsi arzularının esiri olmuştur. Bunun sonunda da karşılaşılan sonuçların iyi veya kötü olmasına göre olayları ya kendine mal etmiş veya reddetmiştir. Bu anlayış Kur'ânî çerçeve kapsamında ele alındığında, doğrudan itikadî mezheplerin konusu haline gelmiştir. Felsefi düşünce temelinde irdelendiğinde ise "özgürlük problemi", buna bağlı olarak "kötülük problemi" adı altında değerlendirilmiştir.

Konu İslâmî literatürde "kaza ve kader" başlıkları altında ele alınmıştır. İnsan hayatı devam ettiği müddetçe de, sorunların her zaman olacağı öngörülerek ve insanın isminin kökünde bulunan "unutma" anlamının da etkisiyle hayata taalluk eden fiiller, Allah'ın istediği gibi olamamaktadır. Bunun sonunda da "kadere" veya Allah'ın koyduğu ölçülere uygun bir hayat tarzı çıkmayıp sevap ve günahla insan baş başa kalmaktadır. İşte bu noktada fiilin sorumluluğunun bir ön kabulü olarak; *fiili Allah mı yaratmaktadır? Yoksa insan mı yaratmaktadır?* Bu minvalde doğru veya yanlış olarak benimsenen düşünce de kişinin bütün yaşamını etkilemektedir.

İnsan fiilleri üzerine yaptığımız bu çalışma, Mâtürîdîliğin öncelikle Semerkand bölgesinde daha sonra İran, Irak ve Anadolu'da yayılmasına vesile olan ve kendinden sonraki âlimlere de kapsamlı eserler bırakan Ebu'l Muîn Neseî'nin "*Tebîrâtü'l Edille fî Usulî'd Dîn*" adlı eseri esas alınarak ve diğer eserlerden de yararlanılarak ortaya konulmuştur. Öncelikle insan fiilleri meselesiyle yakından ilgili olan fiil, irade, kudret, yaratma, kaza ve kader, istitaat ve kesb gibi kavramlar incelenmiş ve Ebu'l Muîn Neseî'nin konuya ilişkin görüşlerine yer verilmiştir. Yeri geldikçe gerekli değerlendirmelere de gidilmiştir.

1.1.2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmamızda öncelikli amacımız insan fiilleri konusunu ve Ebu'l Muîn Neseî'nin "*Tebîrâtü'l Edille fî Usulî'd Dîn*" adlı eserinden hareketle konuya yaklaşımını

¹ Zâriyât,51/56

ortaya koymak ve bu önemli düşünürün fikirlerini ilk elden vermektir. Buna bağlı olarak konuyla ilgili olarak diğer mezheplerin yanlışlığa düştüğü iddia edilen görüşlerinin dayanak noktalarını tespit etmektir. Bu minvalde insan fiilleri hakkında bir farkındalığın oluşacağı kanaatindeyiz.

1.1.3. Yöntem ve Kaynaklar

İnsan fiilleri konusunda yaptığımız bu çalışmada temel yöntemimiz, ana kaynaklardan istifade ederek konuya açıklık kazandırmaktır. Ebu'l Muîn Neseî'nin "Tebîrâtü'l Edille fi Usulî'd Dîn" adlı eseri başta olmak üzere, yine Neseî'nin "Kitâbü't-Temhîd li Kavâidi't Tevhîd" ve "Bahru'l Kelâm" isimli eserlerinden de istifade edilmiştir. Bununla beraber Mâtürîdî'nin "Kitâbü't Tevhîd" adlı eserinde yararlanılmış, sistematik Kelâmın kaynağı da olan Eş'ârî, Taftazânî, Cürçânî, Sâbûnî gibi bilginlerineserlerinden günümüze doğru kronolojik olarak istifade edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle de insan fiilleri meselesi tartışılırken kelâmî ekollerin görüşlerine de yer verilmiştir. Ayrıca çalışmamız esnasında eserlerinden istifade ettiğimiz Kelâmcıların ölüm tarihleri isimlerinin karşılarında verilmiştir.

1.2. Ebu'l- Muîn en-Neseî(438/1047-505/1115)

1.2.1.Hayati, İlmî Kişiliği ve Yaşadığı Sosyo-Kültürel Yapı

Ebu'l Muîn Neseî, Kelâm geleneğinin Ehl-i Sünneti temsil eden, üç büyük Kelâm ekolünden biri olan Mâtürîdî mezhebinin en önde gelen bilginlerinden birisidir. Maveraünnehir bölgesinin ilim ve kültür merkezi konumundaki, bugünkü Özbekistan'ın Kaşkadarya vilayeti sınırları içerisinde olan "Neseî" şehrinde hicri 438 yılında doğmuştur. Semerkant ve Ceyhun nehri arasında yer alan bu kent günümüze ulaşmamıştır. Künyesi bazı müelliflerce Ebu'l Maîn şeklinde okunmuşsa da doğrusu Ebu'l Muîn'dir. İkinci dedesi Mu'temid de Ebu'l Muîn künyesiyle anıldığından bazı kaynaklarda onunla karıştırılmıştır.² Öğrenimine dair teferruatlı bir bilgi olmamakla beraber Neseî'nin ilime değer verilen bir ailede doğduğu bildirilmektedir. Dedelerinden Mekhul Neseî bölgede İslâm'a hizmet eden Hanefî âlimlerinden biridir. Bununla beraber Semerkand ve Buhara'daki Mâtürîdî - Hanefî âlimlerinden, özellikle Neseî nisbesini taşıyanlardan tahsil görmüş olmalıdır. Kaynaklarda babası ve dedesinin Hanefî mezhebine hizmet eden âlimlerden olduğu belirtilir. Fakat İlmi Kelâm'a dair İmam Mâtürîdî'nin Kitâbü't Tevhîd'ine bir şerh mahiyetinde olan

² Yusuf Şevki Yavuz," Ebu'l Muîn en-Neseî "md., **DİA.**, İstanbul: TDV Yay., 2006, c. 32, s. 569

“*Tebşiratü'l Edille fî Usuli'd-Dîn*” adlı kitabını yazdıktan sonra Hanefilik yerine üstadı İmam Mâtürîdî'ye nispetle Mâtürîdî akaidinin bir temsilcisi addedilmiştir.

Onun yaşadığı dönemde bölgeyi hâkimiyetinde bulunduran devlet, ilk Müslüman Türk Devletlerinden Karahanlılardı. Aynı dönemde Horasan, İran ve Irak bölgelerinde Selçuklular hüküm sürmekteydi. Selçuklu bölgesinin çok mezhepli yapısına nispetle bugünkü Özbekistan ve Kırgızistan'ın bulunduğu Amuderya'nın öte yakası olan Maverâünnehir, Hanefî mezhebinin yaygın ve etkili olduğu bir bölgeydi. Ebu'l Muîn Neseffî'nin Hanefî mezhebine mensup olması ve mezhebin seçkin simaları arasına girmesinde yaşadığı dönemin ve içinde bulunduğu bölgenin renkli ve zengin kültürel atmosferinin etkisini göz ardı etmemek gerekir.

Bölgede Karahanlıların³ oluşturduğu siyâsî istikrar ortamı, fikir hayatının çeşitliliğini, ilmi faaliyetlerin artmasını kolaylaştırmıştır. Devrin idarecilerinin bilim adamlarına olan rağbetleri de Semerkand bölgesinin Kur'ân-ı Kerim'in anlaşılması, yorumlaması düzleminde bir ilim merkezine dönüşmesine sebep olmuştur.

Ebu'l Muîn Neseffî, döneminde hem kelim hem de fıkıh alanında Maverâünnehir âlimlerinin İmam kabul ettiği, İmam Mâtürîdîye bağlılığıyla bilinmektedir. Neseffî döneminde bölgeye hâkim olmaya çalışan Irak usulüne karşı Mâtürîdî'nin temsil ettiği Semerkand fıkıh usulünü güçlendirmeye çalışmıştır. Onun talebesi Alaaddin es-Semerkandî bu işte öncü olmuştur. Alaaddin es-Semerkandî, Mâtürîdî'nin “*Tevilatü'l Kur'ân*”ına yazdığı şerhin aslında hocası Ebu'l Muîn Neseffî'nin derslerindeki açıklamalarından oluştuğunu ve bunların kaybolmalarını engellemek için “*Şerh-u Tevilati'l Kur'ân*” adlı bir kitapta toplayıp kendisine nisbet ettiğini belirtmektedir. Bununla beraber ilmin aktarıldıkça değer bulacağına bilincinde olan Ebu'l Muîn Neseffî bu ortamda birçok isme hocalık yapmıştır. Bunlar arasında Necmeddin Ömer Neseffî, Alaaddin es-Semerkandî, Ahmet el-Pezdevî, İsmail b. Adi et-Talekânî, Ahmed b. Ferah es-Suğdî ve Ebu'l Hasan el-Belhî gelmektedir. Bu talebelerinden özellikle Alaaddin es-Semerkandî; Ebu'l Muîn Neseffî'yi Kelam ilminde Ehli Sünnete, fıkıhta da Hanefîliğe önemli katkılarda bulunmuş bir âlim olarak tanıttı. Necmeddin es-Semerkandî ise “*el-Akâid*” adlı eserini temelde özetlediği “*Tebşiratü'l Edille*”ye dayandırdı.

Öte yandan süreç içerisinde de İslâm âleminin olduğu gibi ilminde bir nevi merkezi sayılan Bağdat ve yöresindeki ilmî neşir faaliyetlerinin yaygınlığı ve de buradaki âlimlerin

³ Abdülkerim Özeydin, “**Karahanlılar**”: Maverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm süren Türk- İslam Hanedanı (840–1212), **DİA**, İstanbul: TDV Yay., 2001, c. 24, s. 404

yetiştirdiği talebelerin fazlalığı ve bunlarında Hanefî fihına mensubiyetleri buldukları bölgelerde kendi ekollerinin gelişmelerini sağlamıştır. Devrin siyasî gücünü arkasına alan Hanefî fakihleri bölgede etkin hale geldi. Bunların önde gelenleri ise ; “el-Mebsût” gibi kıymetli bir eseri meydana getiren Serahsî (483/1090), Debûsî (430/1039) ve Ebu’l Yûsr el- Pezdevî (493/1100) gibi bilginlerdir. Bununla beraber bölgede etkili olan Eş’ârî âlimlerle de mübarezelerde bulunan Neseî, ilmin verdiği edeb ve tevâzuyla kendilerini şiddetle eleştiren Eş’ârî âlimlere karşı ölçülü mukavemetlerde bulunmuştur. Neseî asıl hedefine ise Ehl-i Sünnetin dışında hidayete çağrılması gereken gruplar arasında gördüğü Mu’tezilî âlimleri koymuştur.

Eş’ârîliğin yaygınlaşmasıyla önemi azalan “Kitabü’t-Tevhid”i “Tebıratü’l Edille” ile tekrar eski müstahkem mevkiine oturtmak istemiştir.⁴

Ebu’l Muîn Neseî, Mâtürîdî kelâmının sistemleşmesinde önemli bir görev îfa eden Ehl-i Sünnet kelimcılarının önde gelen ismidir. Yaşadığı zamanın fikri atmosferine uyum sağlamış, kendi zamanına kadar pek tanınmamış İmam Mâtürîdî’yi ehl-i ilme açık bir şekilde tanıtmıştır. Hanefîliğe nispet edilen birçok fikrin, üstadı İmam Matürîdî tarafından orijinal bir şekilde ifade edildiğini kapsamlı eseri Tebsıratü’l Edille fi Usuli’d Din’ de ayrıntılı bir şekilde delilleriyle beraber ortaya koymuştur. Neseî, Mâtürîdîlik diye bilinen; Ehl-i Sünnetin üç önemli ekolünden birinin ikinci bânisidir. Bu eserle İmam Mâtürîdî’nin görüşleri Samanoğulları (819-1005) topraklarında ve Maverâünnehir bölgesinde yeniden neşvü nema bulmuştur.

Mâtürîdî’nin Kitabü’t Tevhîd’inin ilk yayıncısı Fethullah Huleyf Tebsıratü’l Edille’yi, Mâtürîdî kelim ekolünün Kitabü’t Tevhîd’den sonra ikinci kaynağı olarak değerlendirmektedir. Bu eser Kitabü’t Tevhîd’e bir şerh olarak yazılmıştır. Neseî, bu eserini İmam Mâtürîdî’ye o kadar nisbet eder ki eserin tam adı “*Tebıratü’l Edille fi Usuli’d Din Ala Tarikatı İmam Ebi Mansûr el-Mâtürîdî*” dir.⁵ Neseî bu eserinin efâl-i ibâd bahsinde insan fiillerine ilişkin düşüncelerini ortaya koymuş ve yaşadığı o bölgede Cebriyye ve Mu’tezile’nin görüşlerine atıflarda bulunarak onları eleştirmektedir. Neseî, Cebriyye hakkında, “Cebriyye yıkıldığı ve onların fikirleri de ortadan kalktığı için, konu uzun uzadıya anlatılacak bir söz değildir”⁶ diyerek Cebriyye’nin fikirlerinin

⁴ Said Mukhtar Okilov, **Mâtürîdî Doktrininin Reformu: Ebu’l Muîn en-Neseî Örneği**, s. 8. Eskişehir, Matürîdî Sempozyumu, 2014, 1-8.

⁵ Okilov, **a.g.m.** s. 1-2

⁶ en-Neseî, Ebu’l Muîn Meymûn b. Muhammed, **Tebıratü’l Edille fi Usuli’d Dîn**, Tahkik: Hüseyin Atay-şaban Ali Düzgün, Ankara: DİB Yayınları, 2003, c. 2. s.177

Maveraünnehir bölgesinde etkisini kaybetmesinden ve daiflerinin azalmasından dolayı Cebriyye üzerine analitik düşünceler üretmek fazla deliller getirmenin, ona mukabele etmenin zaman kaybı olacağını ifade ederek, bu mezhebin görüşleri hakkında teferruata girmemektedir. Mu'tezile hakkında ise; Savunduğu her görüşü mukabil aklî ve sem'î deliller getirerek yaygın Mu'tezilî görüşü Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat adına frenlemeye ve ilzam etmeye çalışmaktadır. Bundan dolayı Mu'tezilenin şiddetli eleştirilerine maruz kalmakta ve fakat savunduğu fikrî-itikadî değerleri de ifade etmekten çekinmemektedir.⁷

Ebu'l Muîn Neseî inanc konularında öncelikle Kur'ân ve hadisleri esas almış fakat devrin yaygın ilmî kültürü doğrultusunda aklî yorumlara başvurarak İslâm itikadının başarılı bir yorumunu yapmıştır. Bunu yaparken de muhaliflerinin delillerini irdeleyerek onlara muknî cevaplar vermeye çalışmıştır. Bu fikrî ortamda kendisini şiddetle eleştirerek özellikle "halk" sıfatı üzerine olan tartışmalarda Hanefileri (o zamanda Matürîdîlik ismi yaygın olmadığı için) küfürle itham eden Eş'ârî kelamcılarına adil, gerçekçi ve saygılı bir üslupla İslâm'ın özüne uygun cevaplar vermektedir. Bu isimlerin önde gelenlerinden birisi de Eş'ârî âlim Ebu Mansûr İbn Eyyûb en-Neysâburî'dir. Fakat Neseî bu ilmî ve kucaklayıcı tavrını Mu'tezile'ye karşı sürdürememiştir.

Neseî'nin yaşadığı yer olan Maveraünnehir bölgesi, birçok farklı itikadî mezhep ve dinin yaygın olduğu bir yer olup burada yayılma imkânı bulan Hanefîliğide sosyal ve kültürel açıdan etkilemiştir. Herhangi bir yere gelen bir düşünce orada kalıcı olmak için doğal olarak o yörenin sosyo-kültürel ortamına uyum sağlaması gerekmektedir.⁸ Maveraünnehir bölgesi kozmopolit bir yapıya sahip olmakla beraber farklı fikirlerin yayılmasını sağlayan bir hoşgörü ortamına sahiptir. Bu durum farklı itikadî mezhepler arasındaki fikri tartışmalara sebep olmakta özellikle Mu'tezile ile Mâtürîdîlik arasındaki ilmi münakaşalara zemin hazırlamıştır. Bu iki mezhebin dışında bölgede taraftarları olan Hâricîlik, Şia, Cebriyye, Eş'ârîlik, Bâtınîlik, Kerrâmiyye, Neccâriyye gibi İslâmî fırkalarda bulunmaktadır.⁹ Bununla beraber "Maveraünnehir ve Horasan'da yaşamakta olan Türklerin topluca İslâma girmesini kolaylaştıran Mürcie mezhebi yaygındır."¹⁰

İslâm'ın dışında yaygın olan dinlere gelince; Yahudilik, azda olsa Hıristiyanlık, Mecûsîlik, Maniheizm, Sabîlik, Berâhime (Brahmanizm), Sümeniyye (Budizm) ve

⁷ Okilov, **a.g.m.** s.5

⁸ Çağfer Karadaş, **Semerkand Hanefî Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik, İslam Araştırmaları**, Sayı: 6, Temmuz-Aralık 2006, ss. 57–100, s. 67

⁹ Karadaş, **a.g.m.** s. 71 vd.

¹⁰ Sönmez Kutlu, **Mürcie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları**, Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2002/1, ss. 168–210, s. 209

Senevîlik (Ehlü't Tesniye, Ashabu'l İsneyn) dinleridir. Senevîğe göre, âlemin meydana gelmesi Zulmet ve Nur şeklinde iki ayrı tanrının birleşmesinden oluşmuştur. Senevîlik, İslâm kaynaklarında iki tanrıyı kabul eden Mecûsîlik, Maniheizm, Sabîlik, Berâhime (Brahmanizm), gibi dinler için kullanılan genel bir tanımlamanın ismi olmuştur.¹¹ İslâm âlimlerinin dine hizmet etmeye ve Müslümanları aydınlatmaya çalıştığı sosyal ortamın genel çerçevesi bu şekildedir.

Ebu'l Muîn Neseî, İslâm akâidinin Mâtürîdî yorumunun sistemleştirilmesine de katkı sağlamış ve “*Seyfü'l Hakk*” lakabıyla anılmıştır. Neseî, 505/1115 yılında Buhara da vefat etmiştir.

1.2.2.Eserleri

1.2.2.1.Tebşiratü'l Edille fî Usûli'd- Dîn

Ebu'l Muîn Neseî, eserini İmam Mâtürîdî'nin Kitabü't Tevhîd'ine bir şerh olarak yazmıştır. İmam Mâtürîdî'nin fikirlerini izah ederek Mâtürîdî itikat sisteminin Maveraünnehirde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Çünkü bu dönem Eş'ârî itikadının ve Irak Hanefî fikhinin Maveraünnehir bölgesinde etkinliğini artırmaya başladığı bir dönemdir. Bu bakımdan Neseî görüşlerini Hanefilikten ziyade Mâtürîdîlikle özdeşleştirmiştir.¹²

Kitabu't Tevhîd'in yayıncısı olan Fethullah Huleyf'te Tebsıra'yı Mâtürîdî kelimelerinin ikinci kaynağı olarak değerlendirir. Tebsıra'yı yayına hazırlayan Hüseyin Atay ve Neseî konusunda çalışmalarda bulunan Mustafa Sait Yazıcıoğlu, Tebsıra'nın Kitabü't Tevhîd'in hatimesi olduğunu ifade etmişlerdir.¹³

Tebşiratü'l Edille fî Usuli'd Dîn, Neseî'nin en hacimli eseri olup; bilgi teorisi, âlemin yaratılması, Allah'ın varlığı ve sıfatlarını konu almaktadır. Kitap önce Muhammed el-Enver Hamid İsa Abduzzahir tarafından tahkik edilmiş (doktora tezi, 1397/1977, Camiatü'l Ezher) daha sonra Claude Salame (Dımaşk, 1993) ve ilk cildi Hüseyin Atay (Ankara 1993), ikinci cildi Hüseyin Atay ve Şaban Ali Düzgün (Ankara, 2003) tarafından yayımlanmıştır. Tebsiratü'l Edille'nin İstanbul Fatih Kütüphanesi'nde 2907 ve Beyazıt Kütüphanesi'nde 3063 numaralı bölümdeki el yazmalarının ilk sayfalarında onu rivayet eden âlimlerin isim listeleri verilmiştir. Ebu'l Muîn Neseî, Tebsiratü'l Edille'yı h.500/m.1106 yılı Rebiu's Sâni ayının altıncı günü Buhara'da bitirmiştir. Neseî,

¹¹ Karadaş, **a.g.m.**, s. 68

¹² Okilov, **a.g.m.**, s. 6.

¹³ Okilov, **a.g.m.**, s. 1.

Tebşiratü'l Edille isimli eserini “Allah, kullarına doğru yolu gösteren ve hedefe ulaştırandır.”¹⁴ şeklinde bitirmektedir.

Tebşiratü'l-Edille ile Kitabü't-Tevhid'în mukayesesinden ise şu sonuçlara varılabilmektedir:

a) Tebşiratü'l Edille, Kitabü't-Tevhîd'e göre konuları daha ayrıntılı işlemektedir. Neseî, ayrıca kendi muhaliflerinin görüşlerini de objektif bir şekilde vermektedir. Özellikle Eş'ârî kelamcılara karşı itidali ve nezaketi elden bırakmamaktadır.

b) Kitabü't Tevhid'deki ibareleri almakla beraber onları analiz etmektedir. Neseî bazen muarızlarının bakış açılarını anlatırken bu grupların isimlerini vermemektedir. Bu durum bazen kendi görüşleriymiş gibi algılanmaktadır.

c) Neseî, Tebşiratü'l Edille' de sade bir dil kullanmaktayken; Mâtürîdî cümleleri kurarken çok fazla deyim ve sözlerden istifade etmektedir.

d) Hanefî akidenin Mâtürîdî yorumu henüz İmam Mâtürîdî hayattayken yaygınlaşmayıp onu daha sonra ortaya çıkartıp, açıklayan ve fikirlerini yayan Neseî olmuştur ki; bu durum hem Eş'ârî kelâmıcılarla, hem Mu'tezile ve Kerrâmîlerle hem de batıl fırkalarla Neseî'nin fikrî mücadelesine sebep olmuştur. Yani Neseî'nin

Tebşiratü'l Edille'yi yazdığı dönem fikri mücadelelerle doludur. Mâtürîdî'de ise muhatab Mu'tezile, Bâtînîler ve Karmatîler'dir.

e) Mâtürîdî devrinde bölgede kelâm ilmiyle iştiğal eden Ehl-i Sünnet âlimleri az iken ve istifade edeceği kimseler sayılı iken; Neseî, Bakıllânî (404/1013), Ebubekir İbn Fûrek (406/1015), Ebu'l Kahir el-Bağdadî ve Ebu İshak el-İsferâyinî (418/1027) gibi ileri gelen Eş'ârî kelamcılardan yararlanma imkânı bulmuştur.¹⁵

Neseî'nin amacı, Mâtürîdiyye ve Eş'ârîlik arasındaki farkları tesbit ederek Mâtürîdî'nin itikadî doktrinini yaymaktı. Bunun içinde Tebşiratü'l Edille'deki mevzular Kitabü't Tevhîd'den daha vazih bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır. Böylelikle hem yaygınlaşan Eş'ârî doktrininin etkisi kırılmaya çalışılmış hem de Mâtürîdî akaidinin yaygınlaşması amaçlanmıştır. Neseî ise hocasının mirasına sahip çıkan vefalı bir âlim olarak bu amacına kendisi vefat ettikten sonra ulaşmıştır. Eş'ârîlerin doktrinlerini almak yerine Mâtürîdîliğin farklarını ortaya çıkarmış ve yeri geldiğinde kendi ilmi tavrını da

¹⁴ Neseî, **a.g.e.**, c. 2, s. 533

¹⁵ Okilov, **a.g.m.**, s. 3–6.

ortaya koymuştur. Mâtürîdîlik Neseffî'den sonra büyük güç kazanıp Maveraünnehir ve çevresinde yaygınlaşmıştır.¹⁶

Bununla beraber Neseffî'nin felsefecilerin delillerini çürütme adına tabiat felsefesini önemsemesi, ilahî sıfatlar arasında hikmet sıfatına yer vermesi ve Hz. Peygamberin nübüvvetini temellendirirken onun getirdiği ibadet şekillerinin hikmetli ve anlamlı oluşuna dikkat çekmesi onun özgün tarafını ortaya koymaktadır.¹⁷

1.2.2.2. Kitabü't -Temhîd li Kavâdi't -Tevhîd

Bu kitap Tebsiratü'l Edille'nin bir özeti mahiyetindedir. Kitabü't Temhîd, ilahiyyât, nübüvvet, irade, kaza ve kader, sem'iyat, iman ve imamet bahislerinden oluşmaktadır.

Bu eser Mâtürîdiyye mezhebinin temel inanç eserlerini, aklî ve naklî delillerle ortaya koyan bir düşünce klasiği olup; Bilgi edinme yolları nelerdir? İslam'a göre Allah inancı nasıl olmalıdır? Peygamberlik kurumunun önemi ve kader gibi konularda kısa ve vazıh bilgiler içermektedir. Kitabı ilk neşreden Habibullah Hasan Ahmed, (Kahire 1986) ve sonra Abdulhayy Kabil, (Kahire 1987)'dir. Ayrıca eserin Hülya ALPER tarafından "*Tevhîd'in Esasları*" adı altında Türkçe'ye çevirisi yapılmıştır.

1.2.2.3. Bahru'l Kelâm

Müellifin gençlik döneminde yazdığı muhtasar bir kelâm kitabıdır. (İstanbul 1328; Konya 1329; Tunus 1986).Eseri İsmail Hakkı Uca- Mustafa Akdedeoğulları (Konya tsz) ve Cemil Akpınar (Konya 1977) Türkçeye çevirmiştir.

Eser İslam inancının ana konularını içermekle beraber, İslam dışı düşüncelere karşı da kaleme alınmıştır. Ehl-i Sünnet öğretileri çerçevesinde Kur'ân âyetleri ve Hz. Peygamberin uygulamalarının doğru anlaşılmasına yönelik bir yapıya sahiptir. Kitap bir bakıma İslam akaidinin özeti mahiyetindedir.

1.2.2.4. el-İfsâd li Hudei Ehli'l İlhâd

Bâtıniye'nin muhataplarını etkilemek amacıyla kullandığı yöntemleri eleştiren bir eserdir. Batınîlik; İsmailîlik, Karmatîlik, Bâbekiyye, Talimiyye gibi isimler altında Maveraünnehir bölgesinde yaygın olan, görünüşte Râfîzî (Şia), gizli olarakta (bâtinen) küfrü mahz olan bir mezheptir. Batınîlere göre Kur'ân'ın zahiri lafızları değil bâtını, özü önemlidir. Siyasî olarak da bölgede etkin olan bir itikadî akım olmuştur.¹⁸

¹⁶ Okilov, a.g.m., s. 8

¹⁷ Yavuz, a.g.m., s. 569

¹⁸ İmam Gazalî, Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, **Fedâihu'l Bâtıniyye ve Fedâilü'l Müstezheriyye**, Tahkik: Abdulkerim Sami el-Cündî, Lübnan: Daru'l Kütübü'l İlmiyye, 2002, s. 23, 38.

1.2.2.5. İzâhu'l Mahacce li Kevni'l Akli'l Hucce

1.2.2.6. Menâhicü'l Eimme

Fıkıh Usûlüne dairdir. Fıkıh usulünde bu ilimle iştiğal eden âlimlere kullanacakları yöntem ve metodları gösteren bir eserdir.

1.2.2.7. Şerhu'l Câmiî'l Kebîr

Muhammed b. Hasan eş-Şeybanî'nin fıkıh içerikli eserine yapılmış bir şerhtir.

1.2.2.8. Şerh'u Te'vilâti'l Kur'ân

Müellifin öğrencisi Alâeddin es-Semerkindî'ye (539/1144) nisbet edilmekle birlikte içeriği Neseffî'ye ait açıklamalardan ve ders notlarından oluşturulmuştur. Neseffî'nin, Mâtürîdî'nin Te'vilâtü'l- Kur'ân adlı tefsiri üzerine yaptığı şerh mahiyetindeki açıklamalardan oluşmaktadır. Te'vilâtü'l- Kur'ân'ın günümüzde yapılan tercümelerinde özellikle büyük Kelâm âlimi rahmetli Bekir Topaloğlu'nun tercümelerinde kullandığı bir şerh olup; birçok yazma nüshası İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır.¹⁹

1.3. İnsan ve Fiilleri Meselesi

Kelâm ilmi literatüründe “kulların fiilleri” anlamında “efâlü'l ibâd” terimi kullanılmaktadır. Efâl-i ibâd, medeniyetin oluşmaya başladığı ilk kavimlerden itibaren insanın kâinatı idare etme amacını sağlamak için oluşturduğu düşünce sistematığının kurulmasına ön ayak olan, hem felsefenin hem de kaynağı vahiy olan, akılla takviye edilip duyularla sağlaştırılan ilmi Kelâmın konusudur.

Efâl-i ibâd probleminde; *insan fiillerinde özgür müdür? Eğer özgür ise özgürlüğünün sınırı nedir? İnsanın yaptığı fiillerine etkisi nedir? İnsanın yapmış olduğu fiillerde Allah'ın etkisi var mıdır varsa ne kadardır? İnsan fiillerinden sorumlu mudur? Sorumluluğun ölçüsü nedir? Bu sorumluluğun ahirete ve dünya hayatına etkisi nedir?* gibi sorulara cevaplar aranarak insanın yaşadığı hayatta fiillerine şekil vermede esas aldığı kıstaslar tartışma konusudur. Her ne kadar efâl-i ibâd terimini ilk kullanan ve verdiği bu isimle insanın yaptığı işlerle özdeşleşen Mu'tezile'nin kastının fiilin yaratılmasının kula nisbet edilmesi murad olursa da; Ehl-i Sünnet kelâmcıları yaratmanın sadece Allah'a has kılınmasındaki hassasiyetlerine binaen bu isimlendirmeyi de kendi düşünce sistemlerine uygun olarak yapmışlardır. Buna göre insan fiillerini “halk-u efâli'l- ibâd” diye isimlendirmişlerdir.²⁰ Fakat efâl-i ibâd tabiri fiilin yaratıcısının Allah mı? Yoksa insan mı?

¹⁹ el-Mâtürîdî, Ebî Mansur Muhammed Muhammed b. Mahmud, *Te'vilâtü'l Kur'ân'dan Tercümeleler*, (Terc. Bekir Topaloğlu), İstanbul: Acar Matbaacılık, 2003, Önsöz, s. 14

²⁰ Neseffî, *a.g.e.*, s.176

tartışmasından ziyade insan özgürlüğünün ifade edildiği ve sınırlarının çizilmeye çalışıldığı bir konunun tevatür ismi olmuştur.

Efâl-i ibâd hakkında İslâm düşünce ekolleri arasında üç esas görüş vardır:

1.Efâl-i ibâd'ın yaratıcısı Allah'tır. Kulun bunda bir etkisi yoktur. Fiilin kula nisbet edilmesi mecazîdir.²¹

2.Kul fiilinin hâlıkıdır. Allah'ın kulun fiiline müdahalesi yoktur.²²

3.Yaratma mutlak anlamda Allah'a aittir. İnsan için bu tabir kullanılamaz. Fiilin yaratıcısı Allah kesb edeni insandır. İnsan iradesini kullanarak fiili seçer ve yapar.²³

İnsan fiilleri ifadesinden kasıt fiilin gerçek manada insana nispet edilmesidir. Yani fiili ortaya çıkararak yapan ve bunun sorumluluğunu üstlenmesi gereken insandır. Fakat asıl tartışma konusu da buradan çıkmaktadır. Öyle ki itikadî İslâm mezhepleri fiillerin gerçek faili olarak Allah'ı, insanı veya her ikisini birden almışlardır. “İnsanların yapmış olduğu fiillerin gerçek faili olarak Allah'ı kabul eden Mürcie, insanın failliğinin mecazî olduğunu savunur. Bu anlayışın temel gerekçesi bir bütün olarak her şeyin yaratılışının Allah'a izafe edilmesidir. Dolayısıyla fiillerin ona mecazen izafesi caiz olmaz. O gerçek faildir, hiçbir şeyin kendisini aciz bırakamayacağı kadirdir. Fiili ona mecazen izafede, kudretinden çıkarma ve fiilinin hakikatinden bir istisna söz konusu olur”.²⁴ Cebriyye'nin kurucusu olarak bilinen Cehm'e göre fiilinin hakiki anlamda Allah'tan başkasına izafesi fiilde benzeşmeyi gerektirir. Oysa Allah bunu nefyetmiştir. “ Yoksa onun yaratması gibi yaratan ortaklar buldular da yaratma eylemi onlarca birbirine benzer mi göründü?”²⁵ Şayet kula icat ve yokluktan varlığa çıkarma nispet edilirse bu yaratma anlamına gelir ve kul için hâlık ismi lazım gelir. Bu ise Allah'tan başka Hâlık yoktur, kabulü gereği her kesimin reddettiği bir söylemdir.²⁶

“Mu'tezile ise fiilleri kullara hakîkî anlamda izafe ederken Allah'ın o fiillerdeki tedbirini nefyetmiş, yaratma kudretini izale etmiş ve meşiyetini ise tıpkı birisinin bazı şeyler hakkındaki temennisi gibi kılmışki, bu anlayışa göre olaylar bazen istediğinin haricinde cereyan edebilir. Mu'tezile bazı fiillerin hakiki anlamlarının olmasa bile,

²¹ Neseî, **a.g.e.**, s. 173; Kâdî Abdulcebbar, **Şerhu'l Usuli'l Hamse**, (Mu'tezile'nin Beş ilkesi), (Çev. İlyas Çelebi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013, s. 44

²² Neseî, **a.g.e.**, s.173 ve devamı; Kâdî Abdulcebbar, **a.g.e.**, s.164 ve devamı; Şehrîstânî, **el – Mîlîl ve'n Nihal**, (Çev. Mustafa Öz), İstanbul: Litera Yay., 2008, s. 57; Taftazânî, Sa'duddîn, Mes'ud b. Ömer **Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi, Şerhu'l Akâid**, Haz. Süleyman Uludağ, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013, s. 159

²³ Kâdî Abdulcebbar, **a.g.e.**, s. 44 v.d; Taftazânî, **a.g.e.**, s. 166

²⁴ Sinan Öge, **Allah'tan Âlem'e İlahî Fiiller**, Ankara: Araştırma Yayınları, 2009, s. 39

²⁵ Ra'd, 13/16

²⁶ Öge, **a.g.e.**, s. 39

sebeplerin aidiyeti nedeniyle zata nispetini mümkün görmüştür. Ya da fiiller mihnet anında Allah'a izafe edilir ki, bu sınama sebebiyle fiilin nispet edildiği o zatı doğrulama ya da yalanlama hali vardır. Mesela aslında insana ait fiiller olmalarına rağmen iman ya da nefreti “artırma” fiilinin Kur’ân’a²⁷; kaçıışı “artırma” fiilinin dine davete,²⁸ kendilerine tapanları ‘helak etme’ fiilinin putlara²⁹ izafesi bunun örneklerindedir. Benzer şekilde imtihanın sonucu olarak ortaya çıkan fiiller imtihan etmesi sebebiyle Allah'a izafe edilmektedir.”³⁰ “Öyleyse kâinatta insanın kudretinin geçerli olduğu ve adına kesb denebilecek fiiller ile Allah'ın fiili olan ve adına icat denecek fiiller vardır. Allah'ın kula ait fiilde bir kudret ve sun'u olmadığı gibi, kulunda Allah'a ait fiillerde bir kudret ve sun'u yoktur. Âlemin durumu bu iki durum üzerine işler.³¹ Böylece Mu'tezile fiilleri, insani yeteneklere göre meydana gelip gelmemesi açısından yapısal tenzih ve sorumluluk bağlamında ahlâkî tasnife tabii tutarak Allah'a ya da insana nispetini bu bağlamda şekillendirmektedir.”³²

Neseî, Mu'tezile'nin çoğunluğunun insan fiilleri için halk kelimesini kullanmadığını, bu halk kelimesinin kullanılmasının Ebu Ali el-Cübbâî (303/915) ile başladığını ifade etmektedir. Sahabe dönemine yakın zamanlarda yaşayan Mu'tezilî âlimlerin bu halk kelimesinin kullanımını sadece Allah'a hasrettiklerinden; bunun yerine mucit, muhdis gibi lafızlar kullandıklarını belirtmektedir. Ebu Ali el-Cübbâî'nin insanı, fiilinin hâlıkı diye isimlendirerek ümmetin bu konu hakkındaki icmâına ise önem vermediğini de tarizane bir tavırla ifade etmektedir.³³

İmam Mâtürîdî, (333/944) fiili hakiki anlamıyla insanlara izafe etmenin sem'an, aklen ve zarûreten gerekli olduğunu savunur. Bazı fiillerin emredilip yasaklanması ve fiile bağlı va'd ve vaidin olması, bu inancın naklî delilleridir. Her iki durumda da ilgili husus fiil olarak isimlendirilmiştir. “*Dilediğinizi işleyin*”³⁴, “*Hayır yapın*”³⁵ gibi emir bildiren ve “Allah onlara amellerini pişmanlık olarak gösterir.”³⁶, “*Yaptıklarının karşılığı olarak*”³⁷

²⁷Tevbe, 9/124–125

²⁸Nûh, 71/5–6

²⁹İbrahim, 14/35–36

³⁰Öge, **a.g.e.**, s.39–40

³¹Öge, **a.g.e.**, s.41

³²Öge, **a.g.e.**, s. 41

³³Neseî, **a.g.e.**, s.174

³⁴Fussilet, 41/40

³⁵Hacc, 22/77

³⁶Bakara, 2/167

³⁷Vâkıa, 56/24

“Kim zerre kadar hayr işlerse”³⁸ gibi karşılık bildiren ayetlerde emir, nehiy, va’d ve va’dler vasıtasıyla insanlar için amel edenler hakkında kullanılan isimler verilmiş; fiilleri hakkında da fiil isimleri kullanılmıştır. Emredilen ve nehyedilene ait olmayan bir fiili Allah’ın emretmesi ya da nehyetmesi ise muhaldir.³⁹

“Mâtürîdîye göre, Allah’ın fiiline mahsus olan isim halktır (yaratmadır). Çünkü mahlûkattan hiç kimsenin fiili için halk tabirikullanılmaz. Böylece Mâtürîdî, Allah’a izafe edilen tüm fiilleri asıl olarak “yaratma”ya indirgeyerek Allah ile kul arasındaki iştiraki çözmüş olur. Yokluktan varlığa çıkarma ve takdirine göre fiili ortaya çıkarma anlamlarıyla yaratma kavramı insana izafe edilmez. Ona nispet edildiği yerlerde ise mecaz söz konusudur.”⁴⁰ Çünkü İnsana fiilini işlemesi için fiilden önce veya sonra değil de – sonradan istitâat verilmesinin bir anlamı kalmaz- fiille birlikte verilen istitaat, fiilin gerçekleşmesinin ön şartıdır. Fiili yapmak için gerekli şartların oluşması ve bil kuvve fiili yapacak gücün olması gerekmektedir. Böylelikle de Ehl-i Sünnet fiilin gerçekleşmesinde insanı esas alsın da fiilin ortaya çıkarılmasının ana sebebi olarak Allah’ı görmektedir. Mutlak yaratıcı olan Allah fiili yaratmakta ve O’nun izniyle insan bu fiili kesbetmektedir.

Mu’tezile’ye göre fiilin ortaya çıkış kudretini ve insandaki iradeyi Allah yaratmakta ve insana hibe etmektedir. Mutlak yaratıcının Allah olduğunu Mu’tezile de tasdik etmektedir. Fakat bununla beraber insan, kendisine fiilden önce fiili yapması için verilen bir kudretle beraber bu fiili hür, Allah’tan bağımsız olarak yapmaktadır görüşüne kail olmuştur. Mu’tezile’ye göre Allah’ın kudreti insan fiillerine taalluk etmemektedir. Bu fiillerin tamamı kulların fiilleri yaratmasından dolayı ortaya çıkmaktadır.⁴¹ Bu çıkarım Mu’tezile’nin adalet anlayışının gereği olan kuvvetli bir öncüdür. Buna bağlı olarak insan, fiilini kendisi yaratmakla beraber fiilin sonuçlarından da sorumludur. Aksi halde kişi fiilde cebre düşer. Bu da sorumluluktan ve insanın yaratılış gayesinden kişiyi uzaklaştırmaktadır.

Mu’tezile yukarıda özetle ifade edilen bu görüşüyle insana bağımsız bir hareket alanı açmak isterken, Ehl-i Sünnetin hassas olduğu mutlak yaratıcı olan Allah fikrine muhalif davranmaktadır. Mu’tezile gerçek adalet ve tevhidin bu şekilde sağlanacağını iddia etmektedir. Ehl-i Sünnet ise bu düşüncüyü eleştirirken Mu’tezile’yi “insan fiilinin hâlıkıdır” görüşünü savunması sebebiyle sayısız yaratıcıya kapı açmakla eleştirmektedir. Benzer bir

³⁸ Zilzal, 99/7

³⁹ Öge, a.g.e., s.43.

⁴⁰ Öge, a.g.e., s.43-44 v.d .

⁴¹ İmam Gazalî, *el-İktisâd fi’l İ’tikâd*, Kahire: Daru’l Besâir, 2009, s. 312

suçlamayı ise Allah'ın sıfatlarının ezelf olması hususunda Mu'tezile "taaddüd-ü kudema" lafzıyla Ehl-i Sünnete yapmakta ve iki fikrî rakip ve birbirini tefekküre, tedebbüre zorlayan iki fırka olarak İslâm kültür medeniyetine günümüze değin hizmet etmişlerdir. Bununla beraber problem günümüze kadar bu iki ana fikrî akım etrafında gelişerek şekillenmektedir. "Mu'tezile mezhebinin insan fiilleri ve eylemleri söz konusu olduğunda hareket noktası çoğu zaman ilahî adalettir. Allah adil olduğu için kullarına zulmetmez. Bu doğrultuda ahiret gününde ödül ya da cezayı hak etme noktasında insanı kendi iradesiyle baş başa bırakmıştır. Mu'tezile insan için eylem özgürlüğü tanımış ve onun eylemlerini ve fiillerini bütünüyle ilahî iradenin müdahalesinin dışına çıkarmıştır."⁴²

İnsan fiilleri meselesinin özünde aslında insanın sorumluluğu yatmaktadır. Hem Ehl-i Sünnet hem de Mu'tezile fiillerin sonucunda insanın sorumluluğunun esas olduğunu kabul etmektedirler. Burada genel ve klasik anlamda Mu'tezile sorumluluğu fiilin yaratılmasının insana verilmesinde ararken; Ehl-i Sünnet insanın iradesini kendi özgür iradesiyle iyiye ve kötüye sevketmesinde aramaktadır. Mevzu bahis olan durum ise Ehl-i Sünnete göre fiili ortaya çıkaran istitaat, fiilden önce değil fiille beraber olmaktadır. Eğer istitaat fiilden önce olursa bu durum kulun, fiilin ortaya çıkmasında Allah'tan müstağni olabileceği anlamına gelmektedir. Hâlbuki her canlı mutlak "es-Samed" olan Allah'a ihtiyaç duymaktadır. Eğer istitaat fiilden önce olursa bu yine Allah'ın yaratma kudretine müdahale olarak anlaşılırken, Allah'ın bu fiillerin yaratılmasında tesirli olamayacağı gibi teorik bir mülahazadan ve metafizik bir endişeden kaynaklanmaktadır.

İnsanın fiillerinin yaratılması hususunda tartışma nedenlerinden birisi de, Allah'ın hayr ve şerri yaratması konusudur. Mu'tezile adalet ilkesi gereği; "Allah adil olduğu için zulmü irade etmez"⁴³ demektir. Bu irade kulunda iradesine etki etmekte olup kul fiili kendi iradesiyle yarattığı için sorumluluk kaçınılmaz olmaktadır. Ehl-i Sünnet ise hayr ve şer dâhil her şeyin yaratılma ameliyesini Allah'a has kılmakta fiilin kesbini ise insana vermektedir. "İnsan fitratı hayr ve şerre meyillidir. Her iki duruma da eşit mesafededir. Birinin diğerine galip gelmesi ise etkin tali sebeplerledir. Âdem (a.s)'ın günahı Şeytan'ın iğvasına aldanmasındandır. O zaman nefis-i emmârenin şerri emri ya hayr ve menfeat zannıyla bir cehalet veya su-i terbiye ve itiyad ile fitrattan inhirafın neticesidir."⁴⁴ Hayr

⁴² Mehmet Kenan Şahin, **Ahlakın Felsefi ve Dinî Temelleri**, Ankara: Yayınevi Yayınları, 2014, s. 151-159

⁴³ Kâdî Abdulcebbar, **a.g.e.**, s. 248-253 vd.

⁴⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, İstanbul: Eser Neşriyat, Tsz., c. 8, s. 5839

veya şerr bir durumun ortaya çıkması Elmalılı'nın ifadesiyle bu durumlara vesile olan yan faktörlerin etkisiyle insanın bunların etkisinde kalması ve fiili de kendince menfaatli gördüğü veya nefesine yenildiği, âciz kaldığı fitratın dışındaki unsurlara sarılarak veya da fiil hayra götürüyorsa itikadının sağlamlığı, iradesi ve azmi sayesinde olmaktadır. Öyle ki Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (1878-1942), insanın iradesi noktasında bir şeyin meydana gelmesini yeterli görmemektedir. Kur'ân-ı Kerim'de “Ve sakın hiçbir şey için ben onu yarın yapacağım deme! İnsanın azim ve iradesi bir şeyin meydana gelmesi için yeterli sebep değildir”⁴⁵ şeklinde meâllendirerek insanın aczine işaret etmektedir.⁴⁶ Çünkü ayetin devamı olacak şeylerin “Allah'ın dilemesine” bağlı olduğunu ifade edilmektedir.

Anlaşılacağı üzere insan fiilli meselesi kelim ekollerinin üzerinde görüş bildirmeden geçemediği önemli konulardan birini oluşturmaktadır. Biz de Ebu'l Muîn Neseffî'nin insan fiillerine ilişkin görüşlerinin bu önemli konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşüncesiyle önce insan fiilleri ile ilişkili irade, kudret, kaza ve kader gibi kavramlar üzerinde duracağız. İnsan fiillerinin yaratılması hususunda kelâmî ekollerin görüşlerini de dile getireceğiz, ardından da Neseffî'nin görüşlerini ele alacağız.

⁴⁵ Kehf, 18/23–24

⁴⁶ Yazır, **a.g.e.**, c. 5, s. 3242

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN FİİLLERİYLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR VE FİİLLERİN YARATILMASI MESELESİ

1.1. İnsan Fiilleriyle İlgili Temel Kavramlar

1.1.1. Fiil Kavramı

Fiil, Türkçede bir iş, oluş, hareket bildiren kelimelere denir. Arapça da ise fiil, iş, amel anlamındadır. Belli bir zaman da meydana gelen şeye işaret eden kelimelere denir.⁴⁷ Yine fiil, “Kulun irade kudretinin dâhilinde olan iş veya mümküni imkân halinden alıp gerçek varoluşa (vücut) irca etmekten ibarettir. Vücuttan maksat gerçekleşmek ve realitede var olmaktır. Burada zikri geçen irca, Allah’a nispet edilince var olması aklen mümkün olan şeyi icat manasına, kula nispet edilince de mümkün bir fiili yapmak için vasıtasına başvurmak manasına gelir. Buna göre fiil kelimesi Allah’a da, Kula’da şamil olur. Halk, Allah Teâlâ’ya, kesb de kula has olur.”⁴⁸

Yazıcıoğluda fiili, “insanın iradî olarak yaptığı herhangi bir iş, eylem, aksiyon ve davranış” şeklinde tanımlamaktadır. İnsanın iradesini kullanarak yaptığı her şey fiil kavramının kapsamı içerisine girmektedir. Mâtürîdî’de ise “Allah’ın her şeyin yaratıcısı” olduğunu kabulünden hareketle insanın fiilini de bu kapsamda kabul etmektedir. Ancak insan, fiilinin yapıcısıdır yaratıcısı değildir. Bu anlayışla Cebriyye ve Mu’tezile’nin tek taraflı anlayışlarının zıddına Allah’ın yaratmasına da bir hâlel gelmemektedir.”⁴⁹

“Fiil kavramı Kelâm ilminde genellikle kader problemiyle ilgisi bakımından ele alınır ve “efâlû’l ibâd” veya “a’mâlû’l ibâd” başlığı altında incelenir.”⁵⁰ İnsanın fiilleriyle kader arasında ki ilişki İslam’ın ilk devirlerinden itibaren merak konusu olmuştur. Nitekim konu Sahîh-i Müslim’de ; “Hz. Âdem’in anne karnında yaratılışının keyfiyeti ve rızkının, amelinin, ecelinin, mutlu ve şakî olmasının yazıldığı” şeklinde başlayan “Kitabü’l Kader” de dile getirilip devamındaki bablarda “Her doğan fitrat üzere doğar” hadisleriyle konu hakkında bilgiler verilmektedir.⁵¹ Buharî’de ise; “Sizden her birinizin cehennemde veya

⁴⁷ İbrahim Mustafa ve diğerleri, **el- Mu’cemu’l Vasît**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1989, s. 695

⁴⁸ Sâbûnî, Nureddin, **Matürîdiyye Akâidi, (el-Bidaye fî Usuliddin)**, (Terc. Bekir Topaloğlu, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2005, s.136–137

⁴⁹ Mustafa Said Yazıcıoğlu, **Mâtürîdî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi**, AÜİFD, Sayı: 30,1988, s. 156–169

⁵⁰ Mustafa Said Yazıcıoğlu, “Fiil”md., **DİA**, , İstanbul, c. 13, s. 60

⁵¹ Müslim, Ebu’l Hüseyin Müslim b. Haccac el- Kuşeyrî, **Sahih-i Müslim**, Beyrut: Dâru’l Kütübî’l İlmiyye, 2011, Kitâbü’l Kader 6

cennette oturacağınız yer yazılmıştır.'⁵² hadisiyle insan fiilleri üzerinde kaderin etkisi ortaya konmuştur. Fahreddin er-Râzî (606/1209) ise yine Sahîhayn'dan (zayıf hadis olduğunu da ekleyerek) rivayetle; Hz Musa'nın Hz. Âdem'e ifade ettiği cennetten çıkarılmaya dair sözlerine karşın Hz.Âdem'in "Beni bu işte Allah'ın kaderinden dolayı kınamayın" diyerek kader anlayışının köklerine dair bizlere bilgi vermektedir.⁵³Konu Yahudi ve Hıristiyanlarda da gündeme gelmiş, bu konuda tartışmalar yapılmıştır. Yahudilerin bu görüşlerinin bazılarının ister istemez İslam toplumunun evveli olan Cahiliyye devrine ve Hz. Peygamber devrine de yansması olmuştur. Ancak Neseî, fiillerin yaratılması hakkındaki ihtilafın Yahudi ve Hıristiyanlarda olduğunu; "Cebriyenin çoğunluğu, Hıristiyanlar gibi; Mu'tezile'nin ise Yahudilerin Anâniyye Mezhebi gibi düşündüğünü ifade etmektedir."⁵⁴

İnsanın fiilinde rolü nedir? Bu soruya cevap olarak üç farklı görüşten sözedebiliriz:

1- Fiilleri Allah'ın yarattığını insanın fiillerinde hiçbir etkisi olmadığını ileri süren görüş.

2- İnsanın fiillerinde kendi özgür iradesiyle davrandığını, onları yarattığını Allah'ın bu duruma müdahale etmediğini ileri süren görüş.

3- Bu ikisini makul delillerle ilzam eden fiili Allah'ın yarattığını, insanın ise cüzi iradesiyle tercih ettiği fiillere yönelerek onu kesb ettiğini ifade eden görüştür.

"Efâl-i İbâd hakkında bazı İslâm mezhepleri dışında fiillerin Allah'ın yaratmasıyla meydana geldiği hususunda zımnî bir icma oluşmuştur. Allah'ın her şeyin yaratıcısı olması kabulünden dolayı fiillerde bu duruma dâhil edilmiş "Allah hâlık, kul kâsib" sözü deyimleşmiştir. Ancak temel hedefleri putperestliğin reddi olan bu tür ayetlerin kulların fiillerini değil nesnelere yaratılışını konu edindiği göz önünde bulundurulursa bu istidlalin sağlam olmadığı ortaya çıkar."⁵⁵

Cebir görüşünü benimseyen belli kişiler istisna edilirse İslâm âlimlerinin fiillerin meydana gelişinde insanın kısmen veya tamamen etkili olduğu ve dilediği fiilleri yapma hürriyetine sahip kılındığı hususunda ittifak ettikleri söylenebilir. Her şeyi Allah'ın yarattığını iddia edenlerin sığındığı temel kavram tevhide aykırı bir iş yapmama

⁵² Buhârî, Ebu Abdullah Muhammed b. İsmail, **Sahîh-i Buhârî**, Beyrut: Dâru'l Marifet, 2010, Kitâbü't Tevhîd, 54

⁵³ er- Râzî, Fahreddin Muhammed b. Ömer, **el- Metâlibü'l Âliyye mine'l ilmi'l İlâhî**, Tahric: Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye, 1999, c. 9. s.135

⁵⁴ Neseî, **Tebîra**, c. 2, s.190; Yazıcıoğlu, **Matürîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, İstanbul: MEB. Yay., 1992, Giriş, s. 1

⁵⁵ Yazıcıoğlu, a.g.md., **DİA**, s. 63

endişesidir. Hatta sapıklıkla itham etme pahasına Ebû Ali el-Cübbâî'ye tepki gösterilmesi de bu düşünceden kaynaklanmaktadır. Mutlak yaratıcı Allah kabul edildiği ve insanda ona muadil bir yaratıcı vasfına büründürülmediği takdirde ve pekâlâ insan kendi iradesiyle, tercihleriyle ve Allah'ın bu işleri yapması için verdiği kudretle işlerini yapabilir. Burada genel olarak yaratma fiili aslî anlamda kullanıldığında Allah'a nispet edildiği için Ehl-i Sünnet âlimleri takvayı esas alarak kula fiilini yaratma değil Allah'ın sınırlarını çizdiği, sünnetullah çerçevesinde kendi iradesiyle fiillerini yapma rolünü biçmişlerdir. Bizce bu görüş insanın Allah'ın koymuş olduğu sınırları aşmaması ve mahlûk olduğu bilincinin unutulmaması açısından makbul bir görüştür. Çünkü insan, nisyan ile malûdür. Benliğe fazla rol vermek insanın aslî vazifesini unutturabilir.

1.1.2. İrade Kavramı

İrade kelimesi, talep etmek, istemek anlamlarına gelmektedir.⁵⁶ Bir şeyin yapılmasına da yapılmamasına da muktedir olan hayat sahibinin bu iki şıktan birine kendi isteğiyle hükmetmesidir.⁵⁷ “Ehl-i Hak Allah Teâlâ'nın kadim ve zatı ile kaim bir iradeyle mürid olduğunu kabul etmiştir.”⁵⁸ “Allah dilediğini yapar”⁵⁹ “Şüphe yok ki Allah dilediğine hükmeder”⁶⁰ gibi ayetler Allah'ın irade etmesinin delilleridir. Kadim olan Allah Teâlâ'nın zatı ile kaim bulunan bir iradenin mevcudiyetine hükmetmek gerekmektedir. Tâ ki onun zatı hadiselerine mahal teşkil etmesin. “Mu'tezile'ye atfedilen “Allah Teâlâ hadis olan ve hiçbir mahalde bulunmayan bir iradeyle mürittir” tarzındaki görüşte yanlıştır. Çünkü bu irade Allah Teâlâ'nın onu yaratmasıyla vücut bulmuş olacak yahut ta kendi kendine var olacaktır. Buda yüce yaratıcının inkârına götürür. Yüce Allah'ın kâinatı yaratmada irade zatından ayrı olsaydı kâinatın yaratılmasında cebir altında olurdu. Cebir altındaki zatta acizdir. İrade yaratılacak şeyin diğer bir şekilde değil özellikle belli bir şekilde olmasını gerektiren bir manadır.”⁶¹

“Nesefî, insanın fiili yani yaptığı herhangi bir iş istediği şekilde oluyorsa bu insanın fiili demektir. Aksine yaptığı işi istemiyorsa bu fiili kendisi yapmıyor demektir. Nesefî'ye göre insanın bir işi istediği gibi yapamaması tecrübe ile bilinen bir husustur. İkincisi, tecrübe yoluyla da insanın fiilinin istediği şekilde olamayacağını bilmesidir. Mâtürîdî

⁵⁶ İbrahim Mustafa ve diğerleri, **a.g.e.**, erade md.

⁵⁷ Sâbûnî, **a.g.e.**, s. 99

⁵⁸ Sâbûnî, **a.g.e.**, s. 99

⁵⁹ Ali İmrân, 3/40

⁶⁰ Mâide, 5/1

⁶¹ Sâbûnî, **a.g.e.**, s. 100 vd.;en- Nesefî, Ebu'l Muîn, Meymûn b. Muhammed, **Kitabü't Temhîd li Kavaidi't Tevhîd**, (Tevhîdin Esasları), (Çev. Hülya Alper), İstanbul: İz yayıncılık, 2013, s. 57-58

ve Nesefî insanın iradesine dayanarak fiilin yaratıcısının insanın kendisinin olamayacağı sonucuna ulaşırlar.”⁶²

Eğer insan fiilinin yaratıcısı olsaydı her zaman, her yerde, her türlü şartta yaptığı işlerin istediği özellikte olması gerekirdi. O halde fiil insanın yarattığı bir şey değildir. Yaratma açısından insan ve fiil farklı mahiyetlerdedir.

Efâl-i İbâd konusunda olduğu gibi direkt fiillerin ortaya çıkmasına sebep olan irade hakkında temelde üç görüş belirmiştir; Cebriyye’ de İrade: “İnsan fiillerinin yaratıcısı Allah’tır. Fiiller tamamen Allah’ın tasarrufunda olup insanın fiilinde bir irade ve kudreti yoktur. İnsan fiillerini zorunlu olarak yapar. Fiillerin insana nisbeti mecazidir.”⁶³ “İnsan fiilinde mecbur olunca tabii olarak teklif ve onun sonucu sevap ile cezada zorunlu olmaktadır.”⁶⁴ Mu’tezile’de ise “Allah Teâlâ irade ve kerahet dışındaki bütün fiilleri müriddir. Fiil hasen ve kabîh diye ikiye ayrılır. Allah kabîh olan fiili irade etmez.”⁶⁵ Allah adildir. Kullarına asla zulmetmez. İnsanlar ihtiyari fiillerini Allah’ın kendilerine verdiği bir kudret, hür ve müstakil bir iradeyle yaparlar. Allah ancak hayrı yaratır, şerri irade etmez yani Allah’ın iradesi masiyet cinsinden şeylere taalluk etmez Allah şerri irade etmez emretmez. Tam tersine şerhler insanın iradesi ihtiyarı ve fiiliyle meydana gelir.”⁶⁶ Buna karşın Ehl-i Sünnet ise “İnsan fiillerinin hepsi Allah’ın iradesi meşiyeti hükmü kazası ve takdiri ileler.”⁶⁷ İnsanın kendi irade ve ihtiyarıyla yapacağı ya da yapmayacağı işlerini Allah bilir ve irade eder. Allah’ın iradesi fiilinin olup olmamasına uygun tarzda insanın seçimine uygun olarak gerçekleşir. Allah hayır ve şerrin yaratıcısıdır.

“Eş’ârîlerde insan iradesi konusunda genel bir belirsizlik vardır. Onlar Allah’ın iradesinin yanında insan iradesinden endişe duymakta ve söz etmemektedirler. Fiiller konusunda insan iradesinin doğrudan bir tesirinin olduğunu kabul etmezler ve fiilleri (insanın sorumluluğunu) kesb teorisiyle izah ederler.”⁶⁸

Mâtürîdîler ise ; “Meydana getirilen her şey Allah Teâlâ’nın iradesi kaza ve kaderi ile olur. Ayn olsun, araz olsun, hayr olsun, şer olsun. Bu sebeple Allah’ın ilmi ve iradesiyle yürür. Yani irade ve fiil beraber gerçekleşir. Allah’ın fiili olan her şey aynı zamanda onun muradıdır.”⁶⁹

⁶² Yazıcıoğlu, **Mâtürîdî ve Nesefî’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, s.100

⁶³ Nesefî, **Tebşıra**, s. 173

⁶⁴ Mevlüt Özler, **İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti**, İstanbul: Nûn Yayıncılık, 1997, s. 73

⁶⁵ Kâdî Abdulcebbâr, **a.g.e.**, s. 248; Taftazânî, **a.g.e.**, s.162

⁶⁶ Özler, **a.g.e.**, s. 78

⁶⁷ Taftazânî, **a.g.e.**, s.161

⁶⁸ Özler, **a.g.e.**, s.95

⁶⁹ Sâbûnî, **a.g.e.**, s.144

“Mâtürîdîlere göre insanın biri küllî (potansiyel) diğeri cüz’î olmak üzere iki iradesi vardır. Küllî irade insan da mevcut olan ve Allah tarafından verilmiş olan potansiyel iradedir. İnsana bütün fillerini yapıp yapmama imkânı veren iradedir. Cüz’î irade ise potansiyel iradenin belli bir yönde kullanılmasından ibarettir. Kasd, azm, ihtiyar kelimeleriyle ifade edilen bu cüz’î iradeyi Allah yaratmaz ona müdahalede bulunmaz. Cüz’î irade insanın tasarrufundadır.”⁷⁰

1.1.3. Kudret (istitaat) Kavramı

Kudret kelimesi, takat, bir şeye yerleşmiş kuvvet, gücü yetmek,⁷¹ Allah’a nispet edildiğinde dilediğini eksiği ve fazlası olmaksızın hikmet çerçevesinde yapmak anlamlarına gelmektedir. Ragıp el-İsfahânî (343/954) ise kudret kavramının zâtî ilâhiye nispet edilmesi halinde her çeşidiyle aczin O’dan nefyedilmesi, kula izafe edilmesinde ise belli konularda gücü yetme, diğerlerinde aciz kalma anlamlarına geldiğini ifade etmektedir.⁷² Kudretin zıddı ise; bir fiili gerçekleştirememeye onu yapmaya gücü yetmeme anlamındaki acizdir. Evrenin yaratılışı için temel kavramlar olan ilim, irade ve kudret Allah’ın subûtî sıfatlarındandır. Bu bağlamda kudret ise “Aklın bir şeyin varoluş kavramıyla münasebeti hakkında verebileceği üç hükümden biri olan mümkinin mevcudiyetini sağlayan bir sıfattır.”⁷³ İnsanın kendi fiilini yapması için ihtiyaç duyduğu güce ise istitaat denir. İstitaat, kudret, kuvvet, takat, vüs’ anlamlarına gelen bir kelime olup kelimelere göre eş anlamlı kelimelerdir. İstitaat kelimesi insan fiilleri meselesinde kullanılan teknik tabirlerden biridir.

“İstitaat iki nevidir. Birincisi fiilin vuku için gerekli vasıta ve aletlerin yerinde sıhhatli olmasıdır. Bu nevi istitaat bil ittifak fiilden önce bulunur. “*Yol bakımından hacca muktedir olan...*”⁷⁴ mealindeki ayeti kerimede geçen istitaat bu nevi istitaattir. İkincisi ise; bizzat kudretin kendisidir. Bu nevi istitaat bazılarına göre fiilin meydana gelişine bizzat tesir eden kesin bir iradeden doğan bir kudrettir ve “*Onlar işitmeye muktedir olamazlar*”⁷⁵ mealindeki ayetten kasıttadır.”⁷⁶

İmam Mâtürîdî’ye göre ise kudret iki çeşittir. Birincisi sebeplerin uygunluğu ve aletlerin sağlam olmasıdır. Bu çeşit kudret fiillerden öncedir. Gerçekte bu kudret fiilin

⁷⁰ Özler, **a.g.e.**, s.101

⁷¹ Mustafa İbrahim, **a.g.e.**, Kdr md. s. 718

⁷² Bekir Topaloğlu, “Kudret” md., **DİA**, İstanbul: TDV Yay. c. 26, 2002, s. 316

⁷³ Topaloğlu, **a.g.m.**, s. 317

⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/97

⁷⁵ Hüd, 11/20

⁷⁶ Sâbûnî, **a.g.e.** s.129

yapılması için yeterli değildir. İkincisi ise sadece fiilde bulunarak fiilin meydana gelmesini sağlayan, ancak fiili ortaya çıkaran kudrettir.⁷⁷ Yani kudret fiille beraberdir. Kudret fiilden sonra olsaydı o fiili yapan kimse için bir acziyet olurdu.⁷⁸

“Mâtürîdîler fiilden önce bir kudretin varlığını kabul etmekle, Eş’ârîlerden ayrılmaktadırlar. İstitaat konusunda Mâtürîdîlerin asıl orijinal tarafı da bir kudretin iki zıttta aynı anda elverişli ve uygun olmasını kabul etmeleridir.”⁷⁹ “Mesela taat ile masiyet sahip oldukları fiil özelliği bakımından değil sadece ilahi emir ve yasağı nispetleri itibari ile ayrıcalık arz ederler. Secde fiili Allah’a yapılırsa taat, aksine puta yapılırsa masiyet olur.”⁸⁰

İstitaat hususunda Ebu Hanîfe ise; istitaatın iki yönlü olduğunu ifade ederek şöyle der : “Şüphesiz ki kulun kendisiyle kötülüğü işlediği güç (İstitaat) bizatihi kulun iyiliği işlemesi içinde müsaittir. Kul, Allah’ın kendisinde meydana getirdiği kötülükte değil iyilikte kullanılmasını emrettiği istitaati sarf ve tercihinden dolayı ceza görecektir.”⁸¹

“İstitaat fiilden öncede sonrada değil, ancak fiille beraberdir. Eğer istitaat fiilden önce olsaydı kul ihtiyacı anında Allah’tan müstağni olurdu. Bu ise “*Müstağni olan Allah’tır. Sizler ise muhtaçsınız*”⁸² ayetine muhalif olurdu. İstitaatin fiilden sonra olması, fiilin takat ve istitaatsız meydana gelmesini gerektireceği için imkânsızdır.”⁸³

“Nesefî ise; kudreti “imkân hali” olarak belirlemektedir. Kudret vücut hali değil imkân halidir. Kudret bir şeyi yapabilme gücüdür. Fiil vuku bulmadan önce vardır. İmkân demek, olmaya gücü var demektir. Ama henüz olmuş yani varlık sahasına geçmiş demek değildir. Bu kudretin nazari olarak varlığıdır. Kudretin fiili durumu ise onun varlık halidir.”⁸⁴

Kudret hakkında Yazıcıoğlu, Nesefî’den alıntılarla şöyle devam eder ve “Bir kudretin, kudret altına giren her şeye kadir olması” ifadesini kullanır. Yani insanın bir şeyi veya onun zıddını yapmaya güçlü olduğudur. Nesefî bu kudretin aynı cinsten ve birbiri

⁷⁷ el-Mâtürîdî, Ebu Mansûr, Muhammed b. Muhammed b. Mahmut, es-Semerkindî, **Kitabü’t Tevhîd**, İstanbul: Mektebetü’l İrşâd-Dâru’s Sadr, Tahkik: Bekir Topaloğlu-Muhammet Arûşî, 2007, s. 342

⁷⁸ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s.347

⁷⁹ Özler, **a.g.e.**, s.117

⁸⁰ Özler, **a.g.e.**, s.118

⁸¹ Mustafa Öz, **İmam-ı A’zam’ın Beş Eseri** (el Fıkhu’l Ebsât), İstanbul: İFAV Yayınları, 2013, s. 36

⁸² Muhammed, 47/38

⁸³ Öz, **a.g.e.**, (el- Vasiyye), s. 67

⁸⁴ Yazıcıoğlu, **a.g.e.**, s. 86-87

peşi sıra gelen işler için geçerli olduğu görüşündedir. Yoksa bu durumda bir yerde bir cinsten iki şeyi yapmaya kudretli demek değildir.”⁸⁵

“Gerçek anlamda kudretin birbirine zıt iki şeye elverişli olması imkânsızdır. Kudretin varlığı anında da bu iki zıt nesnenin bir anda bulunması ve bunlara bir anda taalluk etmesi mümkün değildir. Çünkü bunlara göre kudret fiil hali demektir. Kudretin ortaya çıkışı istikametinin belli olmasıyla beraberdir. Bu istikamet ise o iki zıt şeyden biridir. İkisi birden değildir. Meydana gelen şey neyse kudret onun için olmuş olur. Söz gelimi iman için ise imana, küfür içinse küfür için denir.”⁸⁶

Özetle Neseî istitaati; birincisi, “fiilin gerçekleşmesi için gerekli fiziki şartların ve gereçlerin uygun, yerinde, organ ve uzuvların sağlıklı olmasıdır. İkincisi ise fiili meydana getiren gerçek kudrettir” şeklinde izah eder.⁸⁷

“Neseî ve Mâtürîdî teklifi güce değil, gerçek gücün üzerinde gerçekleştiği, gerçekleşeceği uzuvların sağlamlığı, sebeplerinde tam ve müsait olmasına bağlamışlardır.”⁸⁸ Bu “*sıhhatü'l âlât ve selâmetü'l esbâb*” şeklinde formüle edilmiştir.

İnsan herhangi bir işi yapmak için sahip olduğu kudreti aynı anda ikisine birden yönelmez. Hangi işi yapmaya insan kastetmiş ise kudret o yöne odaklanır ve o tarafa sevk olunur. Ehl-i Sünnetin genel kanaatine göre insana güç yetiremeyeceği bir iş teklif edilmez. Felçli bir kimseden kalkıp yürüyüp spor yapmasını istemenin batıl olması buna örnektir. Çünkü fiziki ve fiili bir yetersizlik hali mevcuttur.

Aynı şekilde bizim de kanaatimiz bu yönde olmakla beraber yüce Allah’ın şu sözü bize mesnet teşkil etmektedir. “*Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar.*”⁸⁹ Yani insana teklif edilen işin onun gücü dâhilinde olması yüce Allah’ın hikmetinin gereğidir. İmana davette bu sınırlar içerisindedir. İnsan imana ulaşma ve ona güç yetirebilme potansiyeli ve fitratıyla yaratılmıştır. Olaya Allah’ın kudret yönüyle değil hikmet yönüyle bakmak imtihan sırrına ve yaratılışa daha uygun gözükmektedir.

“Mu’tezile ise teklifin sıhhati için hakiki kudreti şart koşar. Gerçek kudret olmadan yapılan teklifin güç yetirilemeyecek bir teklif (Teklif-i mâ lâ yutâk) olmaktan öteye geçmeyeceği görüşündedir.”⁹⁰

⁸⁵ Yazıcıoğlu, a.g.e, s. 87

⁸⁶ Yazıcıoğlu, a.g.e, s. 88

⁸⁷ Neseî, *Tevhîdin Esasları*, s. 86

⁸⁸ Yazıcıoğlu, a.g.e, s. 89

⁸⁹ Bakara, 2/286

⁹⁰ Yazıcıoğlu, a.g.e., s. 89

Mu'tezilî kelamcılardan Kâdı Abdulcebbâr (415/1025), kudretin fiile bitişik olmaksızın ondan önce olduğu kanaatindedir. Kudretin makdura (fiile) bitişik olduğuna kail olmak güç yetirilemeyen şeyden sorumlu olmayı gerektirir. Yani teklif-i mâ lâ yutak'ı gerektirir.⁹¹

Kâdı Abdulcebbâr'a göre teklif, özü itibariyle faydayı elde etme veya zararı def etme bakımından yapması ya da yapmaması gerekenler konusunda muhatabı bilgilendirmektedir. Bu hususta mükellefe ulaşan zorlukların cebir noktasına ulaşmaması gerekir.⁹² Bildirme zaruri bilginin yaratılması ya da delillerin ortaya konulmasıyla olur. Hangisiyle olursa olsun sadece Allah için caiz ve mümkündür. Allah'tan başka hiçbir varlık hakiki anlamda teklif sahibi değildir. İnsanlar içinse bu kelime mecazdır. Teklifin mahiyeti budur. Sonucu hakkında ise şunlar söylenebilir. "Allah Teâlâ'nın bizi yaratmasında, bize güç ve kudret vermesinde, akıl bahşetmesinde, fitratımıza kötüyeye karşı arzu ve iyiye karşı isteksizlik özelliği koymasında; evet bütün bunlarda mutlaka bir gayesi vardır. Onun amacı ya kötülüğe teşvik olur; bu durumda teklif caiz olmaz. Çünkü kötülüğe teşvik kötüdür ve Allah Teâlâ'nın kabîh olan bir şeyi yapmayacağı açıktır. Bu durumda geriye onun maksadının teklif (tercih kullanma) olması ve söz konusu teklifle bizi başka şeyle ulaşılmayan bir dereceye yükseltmesi kalmaktadır."⁹³

Ayrıca "Mu'tezile Yüce Allah'ın insanı yapabilirlik yeteneğiyle donattığı, bu yeteneğin fiilin meydana gelmesinden önce insanın bünyesinde mevcut ve kaim olduğu, irade ve tercihin uygulama ve meydana gelme bağlamında gerçekleşmelerini sağlayan bir araç konumunda olduğu, bir fiili ve zıddını yapabilme gücüne sahip olduğu hususunda görüş birliği içerisinde."⁹⁴ Nitekim Eş'ârî de "istitaatın fiilden önce olduğu hakkında İslâm âlimlerinin icmaa sahip olduğunu belirtirken kudretin ortaya çıkardığı fiilin zıddına da şamil olup bunun fiili gerektirmediğini belirterek, Allah'ın, kulu gücünün üstünde bir şeyle mükellef kılmadığını ifade etmektedir. Fakat İbn-i Râvendî gibi bazı Mu'tezilîlerin ise kudretin fiille beraber olduğunu ifade ettiğini aktarmaktadır."⁹⁵

Taftazânî ise; istitaatın Mu'tezile'nin aksine fiille beraber bulunduğunu ve insan fiilinin oluşmasını sağlayan kudret olduğunu ifade ederek genel Ehl-i Sünnet çizgisi devam

⁹¹ Kâdı Abdulcebbâr, **a.g.e.**, s. 46

⁹² Kâdı Abdulcebbâr, **a.g.e.**, s. 338

⁹³ Kâdı Abdulcebbâr, **a.g.e.**, s. 340

⁹⁴ Muhammed Ammara, **Mu'tezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu**, (Çev. Vahdettin İnce), İstanbul: Ekin Yayınları, 1998, s. 131

⁹⁵ Eş'ârî, **a.g.e.**, s.184

ettirmiştir. Sünnî Kelâmcılara göre istitaat; “Bir işin ve bir fiilin gerçekleşmesini sağlayan kudretin hakikatidir.”⁹⁶

1.1.3.1. İnsan İçin Bir Kudret Var mı?

İnsan, fiillerini gerçekleştirirken bir kudretinin olup olmadığı meselesi Kelâm’ın ana uğraş alanlarından birisidir. Cebriyye, Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet’in ana gövdeyi oluşturduğu itikadî mezhepler doktrinlerini bunun üzerine bina etmişlerdir. *Zira işin sonunda insan yaptıklarından sorumlu bir varlık mıdır? Yoksa Allah insanı da diğer mahlûkat gibi yarattığı için Allah mı sorumluluğu üzerine almaktadır? İnsan Allah’tan müstağni olarak mı fiillerini ortaya koymaktadır?* gibi sorular insan fiilleri meselesinde cevaplar aranan önemli sorulardır.

İmam Eş’ârî (324/935) insan fiilleri konusunda Cebriyye ve Mu’tezile arasında bir orta yol bulmaya çalışmış ve bu gayretinin adını da kesb koymuştur. Ona göre kesb yaratma, ihtira’ bakımından Allah’a, iktisab yani fiili yapma bakımından insana ait olan şeydir. İnsanın ihtiyari fiillerinde kudreti ve istitaati vardır.⁹⁷ İmam Eş’ârî “*insan, kendisinde istitaatın olduğu bir canlı mıdır?*” gibi bir başlıkla da konuyu ele almaktadır. Burada insanın kendisinin istitaat sahibi bir varlık olduğu ifade edilmektedir.

Mu’tezilî kelâmcılardan Nazzâm (231/845), insanın o şey vücuda gelmezden önce kadir bir varlık olduğunu ifade etmektedir.⁹⁸ Taftazânî’de kesb konusunu izah ederken kudreti insanı nisbet etmektedir. “İnsanın kudretini ve iradesini bir iş yapamaya sarf etmesi kesbdir” diyerek insandaki kudrete atıfta bulunmaktadır.⁹⁹ Özetle bu konuda Süleyman Uludağ, Kelâmcıların görüşlerini şu ifadelerle dile getirmektedir:

“İsferâyînî (418/1027), insan fiili iki kudretin toplamından meydana gelir. İki kudretinde insan fiilinde var olmasında ayrı ayrı tesirleri vardır. Bu iki kuvvetten biri Allah’a diğeri kula aittir. Bakıllanî (403/1013) ise; Allah’ın kudreti fiilin aslını, insanın kudreti ise vasfını temsil eder. Yani fiili meydana getiren Allah’ın kudretidir, ama ona günah veya sevap niteliğini kazandıran insanın kudretidir. Fiilin yaratılması Allah’a, kullanılması insana aittir. Eş’ârî’nin görüşleri ise özetle; insan için hadis bir kudret ve irade vardır. Fakat hâdis olan bu kudretin makduru icatta hiçbir tesiri yoktur. Sadece makdura iktirani vardır ki ona kesb derler. İnsan kâsib, kazanan, Allah hâlık ve yaratandır. Kesb,

⁹⁶ Taftazânî, a.g.e.,s.174

⁹⁷ eş-Şâfiî, Hasan, el-Âmidî ve Ârâuhu’l Kelâmiyye, Kahire: Daru’s Selâm,1998, s.471 vd.

⁹⁸ el-Eş’ârî, Ebi’l Hasan, Ali b. İsmail, Makalatü’l İslamiyyîn ve İhtilafu’l Musallîn, Beyrut: el- Mektebetü’l Asriyye, 2005, c. 1–2, s.183

⁹⁹ Taftazânî, a.g.e., s. 165

kudretin mahalli ile yani insan bedeni ile kaim olan bir fiildir. Halk, kudret mahallinden, hariç olan bir fiildir. Allah'ın zatının dışındaki bir iştir. “ Kesb, kulun kudretinin makdura iktiranıdır.” Beşerî gücün iş ve fiille beraber bulunmaları halidir.”¹⁰⁰

“Ehl-i Sünnet, fiilin vukuu için gerekli kudret fiilden önce değil fiille beraber bulunur. Çünkü kula ait olan hadis kudret olan bir arazdır. Arazın devamlılığı muhaldir. Eğer kulun kudreti fiilden önce bulunsaydı (kudret bir araz olduğu ve araz devam vasfı taşımadığı için) fiilin vukuu sırasında mevcut olamayacak ve böylece fiil kudretsiz meydana gelmiş olacaktı. Bir fiilin kudret olmaksızın meydana gelmesi mümkün olsaydı onun aciz (kudretin mahrum) kimseden de südür etmesi doğru olurdu.”¹⁰¹

Ehl-i Sünnet, Mu'tezileyle beraber insanın kudretini kabul etmektedir. Fakat Mu'tezile kudretin fiilden önce olduğunu ifade ederken, Mâtürîdîlik kudretin fiille beraber olduğu görüşündedir. Burada asıl olan insan fitratına da uygun olarak bir kudretin varlığının ikrarıdır. Fakat Mu'tezile'nin kudretin fiilden önce olduğu iddiasıyla kul fiilini kendi başına müstakil olarak yapar demektedir. Burada Allah'ın bir müdahalesi söz konusu edilmemektedir. Ehl-i Sünnet ise kulda fiilden önce bir kudret olmayıp, kul tam olarak o fiili yapmaya karar verip, azmedip yapacağı esnada Allah kudreti yaratır. Böylelikle de fiilin gerçek yaratıcısı Allah olur.

İnsandaki kudretin varlığı hem akıl hem de nakille sabittir. Allah Teâlâ insanı kudreti nispetinde sorumlu tutmuştur. Allah mülkünde tasarrufunu âdilâne bir şekilde yapmaktadır. Bu bağlamda “Ehl-i Sünnete göre kuldaki bu kudret herhangi bir fiilin işlenmesinden önce yoktur; bilakis fiilin irade edilip işlenmesiyle, ortaya çıkışıyla beraber Allah gerekli kudreti kişiye vermektedir. Buna göre “Bütün fiillerin yaratıcısı Allah'tır” demek bu şekilde izah edilir.¹⁰² Buna binaen insanın irade ve kudret sahibi bir varlık olması ve kâinat serüveninde “Ben de varım” demesi ve imtihana dâhil olmasının bir anlamı da budur.

İnsan aciz midir? sorusunu konumuzu tamamlamak için sorduğumuzda ise bazı hallerde insan gerçekten acizdir şeklinde cevaplandırabiliriz. Bu onun yaratılışı gereğidir. Fakat konumuz olan efâl-i ibâdla ilgili durumda ise Mu'tezile'den Abbâd (250/864); insanın bir kudretinin bulunduğunu “*el-Âcizü Meyyitün*” yani “Âciz olan ölülerdir.”¹⁰³ diyerek veciz bir şekilde ifade etmiştir.

¹⁰⁰ Taftazânî, a.g.e, s.166

¹⁰¹ Sâbûnî, a.g.e., s. 129–130

¹⁰² Sâbûnî, a.g.e., s. 130

¹⁰³ Eş'ârî, a.g.e., s. 191

Kur'ân'ı Kerim'de Yüce Allah: *“Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar.”*¹⁰⁴ buyurmaktadır. Bu ayette insana kudretinin üzerinde yük yüklenmeyeceği ifade edilmektedir. O zaman insan da emaneti, emr-i ilahîyi üstlenecek bir kudretin varlığı sabittir. Bu durumda ilahî emaneti taşıyacak güçlü, sorumluluk sahibi bir varlık olacak ki ilahî emir mahlûkat bağlamında karşılığını bulsun: Bu da şu âyetle ifade edilmektedir:

*“Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettikde onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan)korktular. Onu insan yükledi. Doğrusu o çok zalim, çok cahildir.”*¹⁰⁵

1.1.3.2. Kudret-Fiil İlişkisi

Kudret-fiil ilişkisi Kelâmcılar arasında tartışıla gelen konulardan biridir. Kudretin fiille ilişkisi ilgili kelâm ekolünün diğer itikadî yapılanma ve görüşleriyle de bağlantılı olduğu için bu tür tartışmalarda Kelâmcılar kendi görüşlerini ifade edip kuvvetlendirerek diğer ekollere karşı fikrî bir üstünlük elde etmek istemişlerdir. Bu bağlamda kudret fiil ilişkisi mezheplerce insan fiilleri kapsamında ele alınmıştır. Meselenin teorik çözümü bu duruma göre sağlanmaya çalışılmıştır. Bir fiilin meydana gelmesi için olmazsa olmaz üç şart olan: ilim, yani yapılacak işin mahiyetini bilme; irade, o fiilli hayır veya şer yapma iradesi gösterme, isteme veya kudret, fiili işlemek için gerekli şartların sıhhati, organların sağlamlığıyla beraber fiili bizzat yapacak kudretin olması gereklidir. Yani bir fiilin meydana gelmesi için ona müdahale edecek bir kudretin olması şarttır. Öyle ki bir fiilin ortaya çıkışı için ilim, irade, kudret gibi vasıfların o kişide olması da elzemdir. Kudretin ilâhî teklif için akılla beraber olmazsa olmaz bir özellik olduğu aşikârdır. Kudreti olanın da kudretini ortaya çıkarmasından daha doğal bir durum yoktur.

İnsan fiillerinin ortaya çıkmasında ve mükellef olma durumunda insan kudretinde müessir mi? kudretini ortaya koyabilir mi? kudret insanın kendisini ifade etmekte bir mesnet mi? gibi sorular insanın fiillerinde etken olduğunu bildiren, sorumluluğa medar olan ayetlerde ispat edilmektedir. Kur'ân'ın anlam bütünlüğü esas alındığında insan yaptıklarından sorumlu hür bir varlıktır. İnsanın sorumluluğuna vurgu yapan ayetler aynı zamanda onun kudretinde müessir de olduğunu ifade etmektedir.

*“Herkesin kazandığı (hayr) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir.”*¹⁰⁶

¹⁰⁴ Bakara, 2/286

¹⁰⁵ Ahzab, 33/72

¹⁰⁶ Bakara, 2/286

*“Yaptıklarına karşılık olarak onlar için ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.”*¹⁰⁷

*“Kazanmakta olduklarına (kötü işlerine) karşılık ceza olarak varacakları yer cehennemdir.”*¹⁰⁸

*“Artık kazanmakta olduklarının cezası olarak az gülsünler çok ağlasınlar.”*¹⁰⁹

Bu ayeti kerimeler kazanmayı/yapmayı insana nispet ederek insanın fiillerini ortaya koyarken kudretinde müessir olduğuna işaret etmektedir.

İnsanın fiiline ilişkin bir gücünün olmasından söz edilebilir. Fakat bu güç, yaratma gücü olmayıp yapma gücüdür. İnsan mutlak yaratmayla değil, ona izafî bir yaratma ile vasıflandırılabilir. Nitekim Neseffî’ye göre; “Allah bizi böyle bir yaratmaya kudretli kılabilir, ancak mutlak yaratmaya değil. Neseffî yaratma konusunda Allah’a herhangi bir ortaklık izafe etmemek ve tek yaratıcı olarak O’nu kabul edebilmek için herhangi bir kuvvetin, yaratma yönü olmaksızın taallukunun mümkün olabileceği görüşündedir. Neseffî’ye göre insan bir şeyi yaratmıyor ama Allah tarafından yaratılmış bir fiile kudreti yetebiliyor. Bu durumda kudretin yetmesi sadece yaratma yönünden olmamakta, yaratılmış bir nesne üzerinde kudretin etkisi söz konusu olabilmektedir. Neseffî’nin burada açıkladığı kesbdir.”¹¹⁰ Bu bağlamda da insanın kudretinin fiile etkisi yaratma yönünden değil, fiili kesb yönünden olmaktadır. Dolayısıyla bir fiile iki kadirin kudretinin etkisi meselesi gündeme gelmektedir. İnsanın kudretinin Allah’ın kudretine taallukunun bir zararı yoktur. Allah’ın kudreti fiilde devam etmektedir.

Mu’tezile ise daha sonraki bölümlerde ifade edeceğimiz gibi “Kul, fiilinin hâlıkıdır” teziyle insana kudretinde ve fiillerinde tam bir yetki vermiştir. İnsan fiilinin yaratıcısı olduğu için kudretinde de müessirdir.¹¹¹

Fiil meydana gelmeden önce o fiili yapacak faildeki kudret önceden var mıdır? Veya o fiili yapma anında mı olmaktadır? Biz bu soruya klasik dönem İslâm kelâmcılarının görüşlerini de yansıtarak cevap bulmaya çalışacağız.

¹⁰⁷ Secde, 32/17

¹⁰⁸ Tevbe, 9/95

¹⁰⁹ Tevbe, 9/82

¹¹⁰ Mustafa Sait Yazıcıoğlu, **Matürîdî ve Neseffî’ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı**, s. 37

¹¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Neseffî, **Tebşıra**, s. 174–175; Orhan Şener Koloğlu, **Cübbâîler’in Kelam Sistemi**, İstanbul: TDV Yayınları, 2011, s. 371–388

1.1.3.3. Kudretin Fiille Birlikte Oluşu

Nesefî, kudretin fiille birlikte olması gerektiği önceden kudretin olmasının bir anlam ifade etmediği görüşündedir. Nesefî'ye göre fiilin oluş anında eğer bir kudret yoksa daha önceden kudretin olmasının fiile bir etkisi yoktur. Kudret bu durumda fiile müdahil olmamaktadır. Aynı organlar gibi; mesela el, fiil anında yok ise daha önce mevcut bulunsa da, onunla bir vuruşun meydana gelmesi düşünülemez. Kudretin yokluğuyla fiilin olması mümkün değildir. Bu aksini iddia edenlerin kudret olmadan fiilin bulunduğu sonucuna götürür. Bu durumda fiilin oluşumunda kudretin tesiri olmaz. O zaman kudret fiilin varlığına sebep olmaz, boşunadır.¹¹²

Mâtürîdî'ye göre ise kudretin fiille beraber olduğunu söyleyenler ihtilaf halindedir. Ebû Hanîfe (ö.150)'nin kudretin iki zıt fiile bedel olması şartı ile elverişli olabileceği görüşünü nakleder. Yani insandaki kudret imana da gidebilir, küfrede gidebilir. Kudret imana giderse küfre gitmez, küfür meydana gelirse iman elverişli olmaz.¹¹³

Ehl-i Sünnet'in genel kanaati kudretin fiilin meydana geliş esnasında bulunmasıdır. Kudretin fiilden önce olmasıyla sonra olması esnasında fark yoktur. Çünkü bu iki kudret fiilin oluşumu esnasında mevcut değildir. Kudret fiilden sonra olursa zaten fiil hâsıl olmuştur ki bu anlamda kudretin olup olmamasının bir anlamı kalmamaktadır.

Mâtürîdîler, kudretin fiille beraber olmaması halinde kulun Allah'tan müstağni olacağını ve bununda “Allah'ın hiçbir şeye ihtiyacı yoktur, sizler ise fakirsiniz”¹¹⁴ âyetine muhalif olacağını ifade etmişlerdir.¹¹⁵ Mu'tezile ise, fiile ilişkin gücün fiilin vukuundan önce insanda mevcut olduğunu efâl-i İbâd anlayışlarının bir gereği olarak ifade etmektedirler. Aksi halde bu sağlıklı bir teklif olmaz. Teklif-i mâ lâ yutak olur. İmana kudreti olmayan birinin imana davet edilmesi gibi veya sağlam bir el ile sıhhatli bir ayak; tutma ve yürümeden önce bulunur.¹¹⁶

1.1.3.4. Kudretin İki Zıt İçin Elverişli Olması

“Kudret, bir şeyi yapabilmek için gerekli olan, o olmadan istenilen işin yapılmasının mümkün olmadığı haldir. Yani mümkündür. Mümkün ise bir şeyin olmasıyla olmamasının eşit olduğu durumdur. Yani varlığa çıkmakla çıkmamak arasında eşit

¹¹² Nesefî, **Tevhîdin Esasları**, s. 90

¹¹³ Yazıcıoğlu, **a.g.e.**, s. 93

¹¹⁴ Muhammed, 47/38

¹¹⁵ Öz, **a.g.e.**, s. 67

¹¹⁶ Ömer Aydın, **Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük**, İstanbul: Beyan Yayınları, 1998, s.102. Ayrıca kudretin fiilden önce olmadığı hakkında bkz. Taftazânî, Sa'duddin, **Şerhü'l Makâsîd**, Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmiyye, 2. Baskı, 2011, s. 147 vd.

seviyededir. Kudretin varlığa çıkması ise iradeye bağlı olup ortaya çıkan etkileşimde kudretin hemen peşine olduğu için hâdis adını alır.”¹¹⁷

“Gerçek anlamda kudretin birbirine zıt iki şeye elverişli olması imkânsızdır. Kudretin varlığı anında da bu iki zıt nesnenin bir anda bulunması ve bunlara bir anda taalluk etmesi mümkün değildir. Çünkü bunlara göre kudret fiil hali demektir. Kudretin ortaya çıkışı istikametinin belli olmasıyla beraberdir. Bu istikamet ise bu iki zıt şeyden biridir, ikisi birden değildir. Meydana gelen şey neyse kudret onun için olmuş olur. Söz gelimi iman için imana, küfür içinse küfür içindir denir. Neseî'nin verdiği misale göre, kötürüm bir kimse yokuştan aşağı düşebilir ama yukarı çıkamaz.”¹¹⁸

İnsanda mevcut olan herhangi bir kudret biranda birbirine zıt iki şeye imkân vermeyip aynı anda ikisini harekete geçiremez. İki tercihten birisinin seçilmesi bu fiillerden birisinin ortaya çıkmasını sağlar. Çünkü fiil bir tercih sonucu olur. Aynı anda iman ve küfür kişide bulunmaz. Kişi bunlardan sadece birini tercih eder ve fiillerini ona göre yapar. Üçüncü bir şık itikat açısından mümkün değildir.

Ebu Hanife'ye göre; “tek bir kudret zıt olan iki şeye elverişli olabilir. Kendisine emredilene meydana getirmeye uygun kudreti kullanarak emredenin aksini yapan kimse, kudreti başka bir şeye sarf etmiş olur. Bu güç yetirilebilen bir yükümlülüktür.”¹¹⁹

Mâtürîdîlere göre gerçekten hür olan bir fail bir şey yapmaya kadir olduğu zaman onun zıddını da yapmaya kadir olur. Bu bir fiili yapanın tekrar o fiili yok edebilmeye kadir olması anlamında değildir. Bu bir kişinin meyveli bir ağacı kesip tekrar o ağacı diriltmesinin mümkün olmadığı anlamında değildir. Yani bundan kast edilen anlam şöyle ifade edilebilir. Herhangi bir işi yaptıktan sonra o işin kişiler ve toplum nezdinde etkileri tam olarak silinmemektedir. Hatadan dönme (tevbe), özür, işi kıvamınca yapma gibi insandaki olgunluk alametleri tezahür etse de hayatı mutlak olarak silmekimkânı yoktur.¹²⁰

“Kudret-fiil ilişkisinde, hakiki kudretin iki zıt için elverişli olması demek, insanın fiilinin hem yapmaya hem de yapmamaya kudreti olması demektir. Yani hakiki kudretin bulunması mutlaka fiilinde bulunması anlamına gelmez. Çünkü insan her olan fiilini vücûbiyet (zorunluluk) olmaksızın yapar. Bu yüzden, hakikî kudret bulunduğu halde, failin fiili işlemekten vazgeçmesi mümkündür.”¹²¹

¹¹⁷ Yazıcıoğlu, a.g.e., s.87

¹¹⁸ Taftazânî, **Şerhu'l Makasid**, s. 150; Yazıcıoğlu, a.g.e., s.87-88

¹¹⁹ Neseî, **Tevhidin Esasları**, s. 92; Sâbûnî, a.g.e., s. 132

¹²⁰ Aydın, a.g.e., s. 114

¹²¹ Aydın, a.g.e., s. 114

Bununla beraber Mâtürîdîler kudretin iki zıttta aynı anda elverişli olduğunu kabul ederler¹²². Kudretin olması demek mutlaka fiilinde olacağı anlamına gelmemektedir. Kişi her zaman iradesini ortaya koyduğu fiillerinden vazgeçebilir. Çünkü farklı zamanlarda farklı zihni saikler içinde olabilmektedir. Fiilde buna göre şekillenir. Yine fiilde tercih etme olursa fiilde kastî bir eylem olur, aksi halde fiillerde zorunluluk olur. Bu durum ise kulun fiilini hür olarak yapmasına engeldir. Fiil hür olarak yapılırsa bu şekilde insan yaptığı fiilden sorumlu olarak o fiilin sonuçlarına katlanır, şakî veya mutî' olur.

Matürîdî Kelamcılarına göre insanın hür olabilmesi için sadece kudretin fiille birlikte olması için fiille birlikte olan kudretin aynı zamanda iki zıt içinde elverişli olması gerekmektedir. Bu durumda akla şu soru gelmektedir: İki zıttan kast edilen şey nedir?

Sadru'ş Şeria (747/1346),¹²³ iki zıttan maksadın, “fiilin işlenmesi ve terk durumu” olduğunu söylerken Sâbûnî ise; “ilahi emir ve yasağa nispetle” olabilir demektedir. Buna örnek olarak da daha öncede ifade edildiği gibi secde fiili eğer Allah'a yapılırsa taat, kula yapılırsa şirk olur. Fiil aynı olmakla beraber fiildeki amaç, kast fiilin sonucunu belirlemekte ve ona değer katmaktadır. Yani bir kimse içki içmeye niyetlenip tam içecekken vazgeçse, vazgeçme fiili içkinin içilme anındaki kudretle olmaktadır. İki zıttan maksat bir fiili işleme veya işlememe durumudur. Yoksa bir fiil için geçerli olan kudretin başka bir fiil içinde geçerli olması anlamında değildir.”¹²⁴

Nesefî ise kudretin iki zıt için elverişli olduğuna dair şu delilleri nakletmektedir:

“1-Fiilin sebeplerinin hepsi iki zıt için geçerlidir. Mesela dil ile hem yalan hem de doğru söylenebilmesi gibi.

2-Kudret iki zıt için elverişli olmasaydı, kâfire iman etmesini teklif etmek güç yitirilemeyen bir işle teklif olurdu.

3-Kendisiyle bir şey meydana gelip zıddı için elverişli olmayan herşeyle hâsıl olan durum ihtiyar ile değil tabiatı icabı olur. Kar ile soğuşun, ateş ile ısının olması gibi.”¹²⁵

“Mu'tezile ise adalet anlayışları ve efal-i ibâda bakışlarının bir gereği olarak kudretin makdûrundan önce olduğu ve kudretin iki fiille taallukunu yani iki zıttta birden uygun olduğunu kabul ederler. Nitekim Kadı Abdulcebbar'a göre : “Eğer kudret iki zıddta

¹²² Aydın, a.g.e., s. 114

¹²³ Şükrü Özen, “Sadruşşeria” md., DİA, İstanbul: TDV Yay., 2008, c. 35, s. 427-431

¹²⁴ Sâbûnî, a.g.e., s.132-133; Aydın, a.g.e., s. 118-119

¹²⁵ Aydın, a.g.e., s. 116-117

uygun olmayacak olsaydı, kâfirin imanla mükellef tutulması teklif'i mala yutak olarak vacip olurdu. Bu ise kabîhtir. Allah kabîh olanı yapmaz.”¹²⁶

Mu'tezile'nin bu konuda Mâtürîdîlerden farkı; kudretin fiilden önce olduğunu ifade etmeleridir. Mâtürîdîler kudretin fiille beraber olmasını insan hürriyeti açısından daha kavranabilir olduğunu ifade etmektedirler. Her iki fırkada da amaç insan hürriyetini esas almak, ona ulaşmak, ona giden yolları itikadî açıdan açmaktır. Bununla beraber insan sorumluluğuna vurgu yaparak insanın fail, etken, hür ama kendi sınırları içerisinde sorumlu bir varlık olduğunu ve bir kul olduğunun farkındalığına varmasını istemektedirler.

1.1.3.5. Bir Fiile İki Kudretin Etkisi

Kelâm ilmi, Allah'ın zatını, sıfatlarını, fiillerini, varlığa ve yokluğa dair malumatın kısımlarını bilmeyi gaye edinmiş bir ilim dalıdır. Allah'ın nasıl bir varlık olduğu, O'nun evrenle ve insanla ilişkisi bu ilmin konusunu teşkil etmektedir.¹²⁷

Mâtürîdî kelâmının öncüsü Neseî, “ bir makdurun Allah ve insandan oluşan iki kadirin kudreti altında olmasını kabul etmektedir. Bunu da tek ve mutlak yaratıcı olarak Allah yaratır; kul ise kesb eder şeklinde ifade etmektedir.”¹²⁸ Mu'tezile ise bir makdurun iki kadirin kudreti altına girmesini muhal olduğunu söyleyerek fiillerin yaratıcısının insanın kendisi olduğunu ifade etmektedir. Bunun akli hükümlerden çıkıp, delilleri iptal etmek anlamına geleceğini ifade eden Mu'tezilî âlimlere karşı Neseî, bu durumun fiilleri yaratmada Allah Teâlâ'ya ortak koşmaya götüreceğini ifade etmektedir.¹²⁹ Mu'tezile'nin bir fiilin iki kadirin kudreti altında olması itirazı fiili yaratanın Allah, işleyenin insan olduğunu ileri süren “kesb” doktrinine karşı ileri sürülmüştür. Ebû Ali ve Ebû Hâşim (321/933) gibi kelâmcılarda fiilin failden koparılması şeklinde algılanan kesb düşüncesine meşruiyet sağlamak ve insanın makdûrunun Allah'ın makdûru kapsamında olamayacağını ileri sürmüşlerdir.¹³⁰ Eş'ârîler ise kulun makdûrunun Allah'ın makdûratı altında olduğunu ifade etmektedirler.¹³¹

Mâtürîdîler, fiil konusuna hem ilâhî kudret ve tevhit hem de insanın sorumluluğu açısından yaklaşmışlardır. Mâtürîdî anlayışa göre Allah mutlak kadir ve yaratıcıdır. Hiçbir şey onun kudret alanının dışında düşünülemez. İnsan, dolayısıyla insan fiilleri de Allah tarafından yaratılmıştır. Yani insanın kudreti tarafından yaptığı bir şey Allah'ın kudreti

¹²⁶ Kâdî Abdulcebbar, a.g.e., s. 156

¹²⁷ Öge, a.g.e., s. 10

¹²⁸ Neseî, *Tebşıra*, s.174, 229

¹²⁹ Neseî, a.g.e., s.179–180

¹³⁰ Koloğlu, a.g.e., s. 374 vd.

¹³¹ Koloğlu, a.g.e., s. 375

sınırları içerisinde. İnsanın bu anlamda iş yapabilen bir varlık olması Allah'ın tevhidine ve yaratma kuvvetine bir müdahale anlamı taşımaz.¹³²

Mâtürîdîler insan fiilleri noktasında insanın seçme hürriyetine sahip olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat bu seçme işinde insan isterse kudretini fiili yapma veya yapmama yönünde kullanır. Bunu yaparken de insan yaratıcının mutlak kudreti altında onun sınırları içerisinde hürdür. Yani yaratıcıdan müstağni bir iş yapmamaktadır. Mu'tezile'nin dediği gibi fiilin yaratıcısı değil yaratılan sınırlar içerisinde fiilin failidir. Dolayısıyla yaratana karşı sorumludur.

İnsan kendisinde fiili yapma veya yapmama potansiyeli bulunan küllî kuvvetiyle birçok ihtiyarî fiili yapabilir veya da yapmayabilir. Bunlardan herhangi birini yapmaya karar verdiğinde kuvveti cüz'leşir. Yani o işe yönelir. İnsanın ihtiyarî fiillerindeki tesiri kendisindeki potansiyel gücü bir işe yönlterek yapmaktan ibarettir. Bunun üzerine Allah fiili yaratır ve fiil hâsıl olur.¹³³ Bu durum da tevhide zarar vermemekte aksine tevhit çerçevesinde fiiliyata çıkmaktadır.

Bu açıdan “bir fiile iki kadirin kudretinin etkisi” formülüyle anlatılmak istenen şudur: İnsanın yaptığı her bir işte onu etken olma konumundan soyutlayan, yine insanı fiili olarak yaptığı kötü fiillerin sorumluluğundan kurtarmak ve tabiri caizse “bitli yorganı üzerine almamak” anlamında şerre götüren fiillere sahip çıkmamayı esas alan cebri düşünceyle; insanı mutlak kadir konumuna getiren, fiilini yaratmada tek etken olan ve her türlü başarıyı kendine mal etmeye çalışan ve fakat bununla birlikte kötü fiilleri ve sorumluluğunu da insana yüklemeye çalışan Mu'tezile'ye karşı bir ara formüldür. Dolayısıyla bu anlamda kul fiilin kesb edeni, Allah ise yaratandır. Fiilin yaratılmasında ve yapılmasındaki esas kudreti yaratan mutlak Allah'tır. Kul ise buna bağımlı olarak fiili yapar. Allah, istemezse kul fiile hiçbir etkide bulunamaz.

1.1.4. Kesb

“Kesb, yarar sağlamaya ve zararı uzaklaştırmaya yönelik fiildir. Allah'ın fiili kesb olarak nitelenmez. Çünkü O yarar sağlamak ve defetmekten uzaktır.”¹³⁴ Kesbin meydana gelmesi insandaki fiili ortaya çıkaran güce yani istitaate bağlıdır. Allah bir insanda güç yaratmazsa, o insanın fiili işlemesi mümkün değildir. İstitaat olmadığında bir fiili yapmak mümkün olmadığında, kesbin güce bağımlılığı açıkça ortaya çıkmaktadır.¹³⁵ İstitaat

¹³² Özler, a.g.e, s. 172

¹³³ Mehmet Kırkinci, Kader nedir? Erzurum: Zafer Yayınları, 1996, s. 99

¹³⁴ Şerafettin Gölcük, **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, İstanbul: Kayıhan Yayınları, 1979, s. 188

¹³⁵ Gölcük, a.g.e., s. 193

meselesinde esas istitaatin fiilden önce mi sonra mı olduğudur. Mu'tezile, adalet anlayışları gereği olarak insanın fiillerinden sorumlu olması için fiili yapmadan önce insanın kendinde bir istitaatin olduğunu ifade etmektedirler. Bu onlara göre sorumluluğun temel şartıdır. Eşârî'ye göre ise fiilin gerçek yaratıcısı Allah'tır. Fakat bu işi, fiilî olarak bir iktisab eden, yapan olmalıdır. Bu müktesibde insandır. Eşârî, özetle insan kudretinin fiil üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığını ifade etmektedir. İnsan fiili yaparken şuurlu olarak yapmaktadır. Çünkü mutlak kadir Allah'tır. Mâtürîdîler ise istitaatin fiile beraber olup insanın iradesini kulanmasıyla fiilin gerçekleştiğini söylemektedirler. Bunu ifade etmek için de azmetmek, kasetmek, bir yöne meyletmek gibi ifadeler kullanmaktadırlar. Asıl muharrrik, yaratıcı ise her zaman Allah'tır. Özetle kesbin kudretle olan irtibatı ve mahiyeti bu şekilde olup kesb teorisini savunan ekolleri ileriki kısımlarda ayrıntılı olarak inceleyip Kelâm ilmine etkilerini itikadi mezhepler bağlamında ele alacağız.

1.1.5. İnsan Fiillerinin Kaza ve Kader ile İlişkisi

Kader kelimesi takdir, hüküm, miktar, ölçü gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁶ Kaza ise; hüküm, eda, yaratmak, ulaştırmak gibi anlamlara gelmektedir.¹³⁷ Kaza sağlam ve mahirane bir şekilde yapmak, işlemek gibi anlamlara gelirken kendisinden önce yapılacak işin planı anlamına gelebilecek olan kader ise her bir mahlûku (ve yapacağı fiilleri) kendisine ait vasfıyla tayin ve tesbit etmektir. Bu vasfa iyilik-kötülük, fayda ve zarar gibi şeyler dâhil olabileceği gibi o mahlûka ait zaman ve mekân unsuruyla ona terettüp edecek mükâfat veya azap da dâhildir.

Kaza ve kader ıstılahî olarak Hanefî-Mâtürîdîlerce şu şekilde tarif edilmektedir. Kader; Olacak olan şeylerin zaman ve mekânını, özelliklerini ve ayrıntılarını Cenabı hakkın ezelde bilip tayin ve takdîr etmesidir. Kaza ise; Allah'inezelde takdir ettiği şeylerin zamanı gelince ilim ve iradesine uygun olarak belli bir mekândayarattılması¹³⁸ veya insanoğlunun imtihanına sunulması demektir.

Kaderin bir tanımını da şöyledir; Kader, varlıkların ve hadiselerin bütün halleri ve vasıflarıyla, sebepleri ve şartlarıyla, haiz olacakları kudret ve kabiliyetleriyle, varlık âlemine gelecekleri zaman ve mekânlarıyla Cenabı hak tarafından ezelde tayin buyrulması ve bir tertip ile kaydedilmesi demektir. Mahlûkatın fiilleri, halleri ve sözlerinin hepsi yüce Allah'ın kaza ve kaderi ile vücut bulur.¹³⁹

¹³⁶ Mustafa, İbrahim, a.g.e., s.718

¹³⁷ Mustafa, İbrahim.,a.g.e., s.718

¹³⁸ Kırkıncı,a.g.e., s. 26

¹³⁹ Sâbûnî, a.g.e., s.155

İnsan fiilleriyle kaza ve kader arasında doğrudan bir bağlantı bulunmaktadır. Kaza ve kader ilahi hafızada tasarlanan malumatın irade ve kudret vasıtasıyla fiiliyata yani insanın uygulamasına dönüşmesidir. İnsan fiillerinden kasıtta, bu uygulama ve yapmaların genel geçer adı olmuştur.

İslâm tarihinde kader ile ilgili olarak rivayet edilen ilk söz Ebubekr Ca'fer b. Hasan el-Firyâbî (301/913)'nin "Kitabu'l Kader" adlı eserinde geçen şu ifadelerdir; Kader hakkında konuşulan ilk söz, bir evin bir kıvılcımın uçması sonunda tutuşup yanması üzerine, bu durumu gören adamın birisinin bu olayın Allah'ın kaderi olduğu diğerinin ise Allah'ın kaderi olmadığı şeklinde nitelemesi üzerinedir. Bu olay İbn-i Abbas'ın yanında zikredilince işte bunlarda onlardandır (kader hakkında ileri geri konuşanlardan) diyerek kendi perçemini tutmuş ve tepkisini ifade etmiştir.¹⁴⁰

Bekir Topaloğlu, İbnü's Sîd el Bataleyvî (521/1127)'nin "*el-İnsaf fi't Tenbih ale'l esbâbilleti evcebeti'l ihtilâf beyne'l müslimîn fi ârâihim*" adlı eserinden naklen özetle konuya şöyle ışık tutmaktadır:

"Ehl- i Sünnete göre Allah Teâlâ'nın olacak olan olayları önceden bilmesinde Cebrî bir durum yoktur. Kişi herhangi bir işi yapmak için sarf edeceği kudreti ancak Allah'ın yardımıyla yapabilir. Eğer Allah fiil kötüyse ve kişiyi ondan korursa tefviz olur. Fiili tamamen insana bırakırsa adalet olur. Burada kulun durumu Allah'ın önceden olan ezelf ve ebedî ilmine göre değil, Allah'ın koymuş olduğu emir ve yasaklara göre değerlendirilmelidir. Mesuliyetin ölçüsü budur. Ehl-i Sünnet âlimlerinin konu hakkında formüle ettiği "kul ne serbest bırakılmış ne de bağlanmış" sözünden kastedilen anlamda budur."¹⁴¹

Allah'ın evreni yaratmasında ilim, irade, kudret ve tekvin sıfatlarının etkisi söz konusudur. Bu sıfatlar bütün olarak âlemin yaratılmasında etken olduğu gibi, âlemin kendisine emanet olarak yüklendiği, yaratılan mahlûkat içerisinde sorumlu varlık olan ve aklıyla kâinata (sünnetullah'a uygun şekilde) hükmetme yeteneği ve yetkisi verilen insanın fiilleri içinde etkendirler. Çünkü insan yaptığı fiillerinde emir ve nehiyle kayıtlanmıştır, dolayısıyla fiillerinde kâinatın yaratıcısına zaten fitraten bağlıdır. Bu bağlılıkta bir takım kaidelerin desteğine ihtiyaç duymaktadır. Kişi bu kaidelere uyduğu takdirde Allah'ın rıza göstereceği bir insan olur. Bu da kişinin manevi olarak sağlam bir yere kendisini rabt etmesiyle sağlanır. Bunun adı ise olsa olsa imandır. İmanı takviye eden ise hikmet

¹⁴⁰ el-Firyâbî, Ebûbekr Ca'fer b. Muhammed b. Hasan b. el-Müstefâd, **Kitâbü'l Kader**, Tahkik: Abdullah b. Hamdu'l Mansur, Riyad: Dâr'u Edveu's Selef, 1997, s. 207

¹⁴¹ BekirTopaloğlu, **Kelâm İlmi Giriş**, İstanbul: Damla Yayınevi, 1996, s. 290–291

çerçevesinde kişinin dünyevi her türlü sebebe müracaat etmesiyle beraber amelleriyle kendi kaderini çizmesidir. *Dolayısıyla bu anlamda insan fiilleriyle Allah'ın iradesi ve izni arasında nasıl bir bağlantı vardır? İnsan fiillerini Allah bildiği için mi yapıyor yoksa insan yaptığı için mi Allah biliyor?* şeklindeki sorulara cevaplar aranmıştır.

Mu'tezile bu konuda adalet ve tevhit ilkesi gereği olarak ileriki bölümlerde de tafsilatlı bir şekilde ele alacağımız gibi "İnsan fiilin hâlikıdır", fiilini kendisi yaratmaktadır diyerek fiillerin önceden tespiti ve bilinmesi mahiyetinde bir kader anlayışını kabul etmemektedir. Bu durumun ise imtihan sırrıyla ve teklifle çelişeceğini ifade etmektedir. Mu'tezile'ye göre insan hayır veya şer olsun kendi fiilin yaratıcısı ve yapıcısıdır. Fiili ise Allah'ın kendisine önceden vermiş olduğu bir kudretle yapar. Yaptığı fiillerin sorumluluğu insana ait olup kötülüğe tekabül eden fiilleri Allah yaratmaz, insanın kendisi yaratır. Hayr ve şer kulun isteğine bağlıdır.

"Kelâmcılar genel anlamda kader çerçevesinde; Allah'ın olan ve olacak olan her şeyi bilmesini ilim sıfatı dâhilinde ele almışlardır. Bunu da "İlim, maluma tabidir" ilkesiyle sistemleştirmişlerdir. İnsanların fiilleri Cenab-ı Hakk'ın ilmi gereği değil de, Allah insanların öyle işleyeceklerini bildiği için meydana gelmektedir. Mesela bugün bilginler, güneşin veya ayın ne zaman tutulacağını veya doğacağı-batacağı zamanı tespit edebilmektedirler. Güneş bu tarihlerde ve tespit edilen saatlerde doğmaktadır veya tutulma gerçekleşmektedir. Buna göre güneşin veya ayın doğma veya tutulmasına dair bilgilerinin bu olaylara bir dahli, bir etkisi nasıl yoksa Cenabı Hakk'ında insanların ne yapacaklarını bilmesinin fiiller üzerinde herhangi bir etkisi yoktur. O halde insanın yapacağı fiillerin önceden Allah tarafından bilinmesi insanın bu fiillerinde mecbur olduğuna delalet etmez."¹⁴²Dolayısıyla kader, insanın özgür iradesiyle hareket etmesine engel değildir.¹⁴³ Özgürlüğün kendisine de engel değildir. Gelişmeye ilerlemeye de engel değildir. Gelişmemiş toplumların bahane olarak sığınacakları bir kapıda değildir. Kader insana hayatında her an farklı bir merhale açıp hayatın akışını değiştirebilecek ilahî bir sırdır. İnsana adeta hayatı deneyip yanılarak öğretebilecek ilahî bir labirentin pusulasıdır. İnsana, yaşadıkça öğreten ve öğrendikçe aczini yüzüne vuran bir hikmetler yumağıdır. Daima insana "Ne" sorusunu sordurtan, onu araştırmaya ve tedebbüre sevkeden; ilahî bir sâiktir.

¹⁴² Aydın, a.g.e., s. 22

¹⁴³ Aydın, a.g.e., s. 34

Kaderin bir sığınma psikolojisiyle insanı körelttiği iddiası Afğânî tarafından olumlu algılanmış ve Allah'a itimat etmenin insana hareket serbestisi sağlayacağını ifade etmiştir. Afğânî, kader inancının insan üzerinde pozitif bir etki bırakacağını şöyle ifade etmektedir:

“Eğer bir insan hayat tarzının tespit edilmiş olduğuna, kendisine ayrılan rızkın sabit olduğuna ve her şeyin onu dilediği gibi yönlendiren Allah'ın elinde olduğuna inanırsa; kendi haklarını savunurken ya da milletin bayrağını göklere çıkarmaya çalışırken ölmekten korkmaz” demektedir.¹⁴⁴

1.2. İnsan Fiillerinin Yaratılması Meselesinde Kelamî Ekollerin Görüşleri

1.2.1. Cebriyye'de Efâl-i İbâd

Cebr, kelimesi lügatte tedavi etmek, bir şeyi eski haline koymak, onarmak zorlamak, zorla yaptırmak gibi anlamlara gelmektedir.¹⁴⁵ Cebriyye, cebr kelimesine nispet ekinin getirilmesiyle oluşan bir terim olup, zorlayıcı bir gücün hâkimiyeti fikrini benimseyenler için kullanılmıştır. “Kullara ait fiillerin Allah tarafından yaratıldığını, her şeyin Allah'ın kaza ve kaderiyle meydana geldiğini, insanda irade ve istitaatın olmadığını, onların gerçek anlamda bir fiile sahip olmadıklarını, cansızlara fiillerin mecazen isnat edildiği gibi insana da fiiller mecazen isnat edilebileceğini ilk defa Ca'd b. Dirhem (124/742?) ileri sürerek görüşünü Şam bölgesinde yaymaya çalışmıştır. Emevî hükümdarlarından Mervan'a (65/685) Ca'd'î lakabının verilmesi Ca'd'ın tesirini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Cad'ı, Said b. Cübeyr, Ebu Ru'be ve Haris b. Süreyc et-Temîmî takip etmiştir. Cebr fikrini kelâm ilmine mal edenin Cehm b. Safvan olduğu kabul edilir.”¹⁴⁶ Cebriyye ise, Cehm b. Safvan¹⁴⁷ (128/745)'a uyanlar, amellerde cebr ve ızdırar olduğunu söyleyip istitaati bütünüyle inkâr edenlere verilmiş bir isim olmuştur. Bu anlayışın savunucuları genellikle insanların kendilerine has bir iradeye sahip olmadığını, zihnî ve amelî bütün fiillerin ilahî gücün zorlayıcı tesiriyle meydana geldiğini savunmuşlardır.¹⁴⁸

Cebriyye'nin oluşumunda devrin siyâsî ve kaotik atmosferinden kaynaklanan siyâsî sebepler, idarecilerin hukuk dinlemez fevri tavırları ve hatalarının kabullerini vicdanlarına

¹⁴⁴ Aydın, **a.g.e.**, s.35

¹⁴⁵ Mustafa İbrahim, **a.g.e.**, “Cebr” md., s. 104–105

¹⁴⁶ İrfan Abdülhamid, “Cebriyye”md., **DİA** İstanbul: TDV Yayınları, 1993, c. 7, s. 206; Muhit Mert, **Kelam Tarihinin Problemleri**, Ankara: Ankara Okulu Yay, 2012, s. 37-38

¹⁴⁷ İlgili yerler için bkz; Bağdadî, Abdulkahir Tahir b. Muhammed, **el-Fark beyne'l Firak**, Kahire: Mektebetü Darü't Türes, 2007, s. 209; Ethem Ruhi Fığlalı, **Mezhepler Arasındaki Farklar** (el -Fark Beynel Firak), İstanbul: Kalem Yayınevi, 1979, s. 89; Cehm bin Safvan'ın temel görüşleri için ise eş-Şehristânî, **el Mîlel ve'n Nihal**, İstanbul: Litera Yayınları, (Çev. Mustafa Öz), 2008, s. 85–86

¹⁴⁸ Abdülhamid, **a.g.md**, s. 205

hazmettirememeleri, insanların içinde yaşadıkları coğrafi şartların ve etkisinde buldukları gayr-i müslim topluluk ve kültürlerin sebep olduğu şartlar da etkin olmuştur.

Kur'ân-ı Kerim'de "cebr" veya "Cebriyye" kelimeleri yer almakla birlikte cebr kökünden türeyen "cabbâr" kelimesi geçmektedir ki bu yerde yüce Allah'a, dokuz yerde de zorba insanlara verilen bir isim veya sıfat olarak kullanılmıştır.¹⁴⁹ Bunun dışında ilahî iradenin her şeyi kuşattığı ve Allah'ın mutlak kudret sahibi olduğunu belirten birçok ayetin yanında; âyetleri bütüncül bir bakış açısından uzak ve kendi bağlamından soyutlayarak okunduğunda müşriklerin, Allah'a ortak koşmalarına ilâhî iradenin sebep olduğu iddialarını destekleyebilecek şekilde yoruma açık ayetlerde mevcuttur.¹⁵⁰

"Putperestler diyecekler ki: "Allah dileseydi ne biz ortak koşardık ne de atalarımız. Hiçbir şeyi de haram kılmazdık" onlardan öncekilerde aynı şekilde (peygamberleri) yalanladılar ve sonunda azabımızı tattılar. Deki: yanınızda bize açıklayacak bir bilgi var mı? Siz zandan başka bir şeye uymuyorsunuz." ¹⁵¹

"Allah'a ortak koşanlar dediler ki : "Allah dileseydi ne biz ne babalarımız ondan başkasına tapardık. Onun ömrü olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık." Onlardan öncekilerde böyle yapmışlardı. Peygamberlerin üzerine açık, seçik tebliğden başka bir şey düşer mi?"¹⁵²

Her iki âyetinde metinlerinin ilk kısımları zahiren cebrî düşünceye dolaylı bir destek verme konusunda adlandırılabilirse de âyetlerin tümü göz önüne alındığında bu durumun putperestlerin bir kuruntusu, vesvesesi ve bir bahanelerini ifade ettiği anlaşılmaktadır. Zira âyetlerin devamı ilmin Allah katında olduğunu, gerçekleri ancak onun bildiğini ve peygamberlerin gönderilişinin bir hikmeti olduğunu ayetleri objektif olarak bütüncül bir bakışla ele aldığımızda görmekteyiz.

Bununla beraber; mutlak irade ve yaratma gücünün Allah'a ait olduğunu bildiren Kur'ân insana da işaret eder. Bazı âyetler ise ilk bakışta insanın fiillerinde mecbur olduğu izlenimini verir. Bu âyetlerden birkaçı şunlardır:

"Allah kimi dilerse onu şaşırtır, dilediği kimseyi de doğru yola iletir." ¹⁵³

"(Ya Muhammed) Onları doğru yola iletmek sana ait değildir. Allah dilediğini doğru yola iletir." ¹⁵⁴

¹⁴⁹ Muhammed Fuâd Abdulbâki, **el-Mu'cemu'l Müfehres li Elfâzi'l Kur'âni'l Kerim**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990, s. 163

¹⁵⁰ Abdulhamid, **a.g.md**, s. 205

¹⁵¹ En'âm, 6/148

¹⁵² Nahl, 16/35

¹⁵³ En'âm, 6/39

“Allah kimi saptırırsa artık onu doğru yola iletecek yoktur.”¹⁵⁵

“Eğer Allah sizi azdırmak istemişse ben size öğüt vermek istesem de nasihatim size fayda vermez. Çünkü o sizin Rabbinizdir ve (nihayet) ona döndürüleceksiniz.”¹⁵⁶

“Allah kimi saptırırsa bundan sonra onun hiçbir hamisi yoktur.”¹⁵⁷

“Allah dileyseydi sizi tek ümmet yapardı, fakat o dilediğini saptırır. Dilediğini de doğru yola iletir.”¹⁵⁸

“Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah’ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi ona Allah’tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hala ibret almayacak mısınız?”¹⁵⁹

Cebriyye’ye göre insana gerçek anlamda hiçbir fiil nispet edilemez. İnsanın bütün fiilleri Allah tarafından yaratıldığı, dolayısıyla insan icbar altında bulunduğu için onun irade ve kudretinden söz edilemez. İnsan sadece fiile vasıta olduğundan veya fiil kendisi üzerinde gerçekleştiğinden mecazî anlamda fiil sahibi kabul edilir. Yani efâl-i ibâdın kullara aidiyeti Cebriyye’ye göre mecazdır.

Cebriye bu görüşüne (birçok ayetle beraber) Enfâl suresi 17. âyeti delil getirmektedir. *“(savaşta) Onları siz öldürmediniz fakat Allah öldürdü onları; attığın zaman da sen atmadın fakat Allah attı (onu).”*

Cebriyye’nin efâl-i ibâd dolayısıyla kader bahsinde insanın rolünün mecazî olduğunu ifade etmesi, efâl-i ibâdın Allah’ın yaratma ve sorumluluğunda olduğu, insanın yaptığı fiillerinde bir dahli ve sorumluluğu olmadığı fikri daha sonraları gelen Mu’tezile ve Ehl-i Sünnet kelâmcıları tarafından şiddetle eleştirilmiştir.

Mâtürîdî kelâmının tesisinde ve yaygınlaşmasında temel kaynak eser olan “Tebşirâtü’l Edille fi Usûli’ d Dîn” adlı eserinde Neseî, efâl-i ibâd hakkında onun hem kullar hem de Allah Teâlâ için mahlûk olduğunu söylemektedir. Ve hemen devamında “insanların efâl-i İbâd hakkında ihtilaf ettiklerini”¹⁶⁰ belirterek yaygın kelâmî tartışmalardan bir tanesine mezhebi Mâtürîdîlik adına taraftar olmuştur. Nitekim Neseî,

¹⁵⁴ Bakara, 2/272

¹⁵⁵ Ra’d, 13/33

¹⁵⁶ Hûd, 11/34

¹⁵⁷ Şûra, 42/44

¹⁵⁸ Nahl, 16/93

¹⁵⁹ Casiye, 45/23

¹⁶⁰ Neseî, **Tebşira**, s. 173

efâl-i ibâd bahsine Cebriyye'nin konu hakkındaki görüşlerini de içeren şu cümlelerle giriş yapmaktadır:

“Cehm b. Safvan et-Tirmizî gibi bazı kimseler kulların tedbirini ve onların kudretini yok sayarak efâl-i ibâd Allah'a hasrettiler. Kulların böyle bir kudretinin varlığını kabul etmediler. Efâl-i ibâdın hepsini nabız (kan basıncı) ve refleksler gibi gayri ihtiyarî fiillerden saydılar. Bu durum kulların kudretle vasıflandırılmasına dönüştü.¹⁶¹diyerek üzerinde çok tartışmaların döndüğü insan fiilleri konusuna giriş yapmaktadır. Efâl-i İbâdın kullara aidiyeti bunlara göre mecazîdir. Yani aslında insan fiillerinin tamamını Allah yapmaktadır deyip şu örnekleri vererek kendi görüşlerini desteklemektedirler: “Zeyd gitti”, “Amr yürüdü.”, “Köle uzun boyludur”, “Zeyd öldü”, “Amr'ın saçı beyazladı”, “Abdullah yaşlandı” gibi...¹⁶² gibi örneklerde olduğu sanki insanın kendisi üzerindeki değişimlerde bir katkısı olmadığı izlenimini vermektedirler.

İnsanın fiillerinde kudretinin olmadığını yani fiillerinin tamamen Allah'ın yarattığını ve buna tedbir kabiliyetlerinin de olmadığını iddia eden Cebriyye'nin de ¹⁶³ bu fikirlerini desteklemede yukarıda zikri geçen ayetlerin yanında ifade ettikleri aklî delilleri de vardır. “Cebriyye'nin birinci aklî delili, tevhit meselesidir. Onlara göre Allah'tan başka fail olursa bu konuda (fiillerin yaratılmasın da) Allah'a benzer ki bu tevhide aykırıdır. Öyleyse tevhit ancak cebirle gerçekleşir.”¹⁶⁴

“Cebriyye'nin ikinci aklî deliliyse şudur: Allah'ın ezeli ilmi, kulların fiillerine o fiiller meydana gelmeden taalluk etmiştir. Artık bu fiillerin Allah'ın bildiği şekilde meydana gelmeleri zaruridir. Aksi halde ezeli olan Allah'ın ilminde değişiklik olması gerekir ki bu muhaldir.”¹⁶⁵

“Fiillerini zorunlu olarak işleyen insanın tam olarak hürriyetinden söz edilemez. O halde insanın emri ilahînin teklif ve sorumluluğuna girmesinin, sevap ve günahın, peygamberlerin gönderilmesinin bir anlamı kalmamaktadır. Bu görüş insanın yaratılış hikâyesine de zıt bir görüştür.”¹⁶⁶

“Cebriyye'nin insan fiillerinin yaratılması ve işlenmesinde insanın rolünü görmezden gelmesine en önemli sebepleri; yetkili makamlarda bulunanlar yaptıkları haksız davranış ve kusurlarını ilahî iradeye havale ederek böylece şahsi mesuliyetten kurtulmaya

¹⁶¹ Neseî, **a.g.e.**, s.173

¹⁶² Neseî, **a.g.e.**, s. 173; Neseî, **Tevhîdin Esasları**, s. 94

¹⁶³ Neseî, **Tebîra**, s.173

¹⁶⁴ Özler, **a.g.e.**, s. 74

¹⁶⁵ Özler, **a.g.e.**, s. 75

¹⁶⁶ Aydın, **a.g.e.**, s. 40

ve adeta suçu ve kusuru Allah'a havale ederek kendi davranışlarının sonuçlarından kurtulmaya çalışmışlardır. Bir bakıma Cebriyye ferdi tatmin etmemekle beraber, gücü ve yetkiyi elinde bulunduranlarla devletin işine yarayan bir güçlülük felsefesidir”¹⁶⁷ “Ayrıca Allah’ın emirlerini yerine getirmeyen bu hususta doğru olanı yapmayan, hayatta başarısız olan insanlar cebir fikrine sarılarak kendilerine bir çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır. Yani bir bakıma bu bir suçluluk psikolojisidir”¹⁶⁸

Ebu’l Muîn Neseî’de cebrî düşüncenin özünü şöyle ifadelerle dile getirmektedir:

“Cebriyye mezhebi, efâl-i ibâdın Allah Teâlâ’nın kudreti altında olduğuna dair kesin deliller üzerinde durdu. Şanı yüce olan Bâri’nin dışında bir yaratma gücünün olmadığını sabit olduğuna kanaat getirdiler ve getirmiş oldukları delillere yapıştılar. Fiilleri Allah Teâlâ’nın mahlûku saydılar. Ve bunun ötesinde bu fiillerin onun kudretinin dışında olmasını imkânsız saydılar ki Allah Teâlâ’nın kudreti bu fiillere taalluk ettiği gibi başka bir kudretin bu fiillere etkisi de imkânsızdır.¹⁶⁹ Cebriyye’yegöre fiillerin (makdurun) ve Allah Teâlâ’nın dışında herhangi bir kudretin, Allah Teâlâ’nın kudretine bağlı olmaması düşünülemez. Çünkü her şey onun kudretiyle bağlantılıdır ve bütün fiiller ona taalluk etmektedir. Şayet Allah Teâlâ’nın dışında bir kudret olsaydı o zaman Allah’ın kudretinin insan fiillerine taalluku elbette düşünülemezdi. O halde de maktura taalluk etmeyen bir kudretin varlığı muhal olurdu. O zaman onunla acziyet arasında bir fark yoktur.”¹⁷⁰

“İnsanı sorumlu bir varlık olma şerefinden uzaklaştıran ve onun değerini tenkis eden cebrî düşünce tarzı, İslâm düşünce tarihinde itikadî ve fikrî bir hareket olarak ortaya çıktığı hicrî birinci asrın ilk yarısından itibaren tenkit edilmiştir. İlk defa Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs gibi ileri gelen sahabeler tarafından başlatılan ve sonra Hasan-ı Basrî’nin (110/728), “Risale fi’l Kader”inde sürdürdüğü eleştirilerde “Allah’ın kullarını buyruklarına karşı gelmeye zorlamadığı” yaratıcı hakkında bu tür inançları beslemenin yanlış olduğunu belirtilmiştir.”¹⁷¹

Cebrî düşünce tarzı özellikle Hz. Osman’ın şehadeti sonrası Cemel Savaşı (657) ve Sıffin Savaşları (661) sonrası İslam toplumunda filizlenmeye başlamıştır. Siyasî otoriteyi ellerinde tutan Emevî idarecilerinin menfî tutumları ve halka uyguladıkları baskıcı idare tarzı bu düşünceyi beslemiştir. Fakat dirayetli ilim ehli bu duruma tepki göstermiştir.

¹⁶⁷ Özler, **a.g.e.**, s.153

¹⁶⁸ Özler, **a.g.e.**, s. 152

¹⁶⁹ Neseî, **a.g.e.**,s. 175

¹⁷⁰ Neseî, **a.g.e.**, s.175

¹⁷¹ Abdulhamid, **a.g.m.**, s. 207

Özellikle Ehl-i sünnet kelâmının oluşmasında etkin bir rol oynayan tabînin ileri gelenlerinden Hasanü'l Basrî, Cebrî düşüncenin kaynak ittihaz edilmesine ve işlenen zulümlerin Allah'ın kaderi altında gerçekleştiği fikrine sarılıp masum rolüne bürünmelerine şiddetle itiraz etmiştir. Nitekim Halife Abdulmelik b. Mervan (86/705)'ın kader hakkında Hasanü'l Basrî'ye mektubuna ve sığındıkları cebre işaret eden ayetlere binaen İmam Hasanü'l Basrî Kurân perspektifinden hareketle muhataplarına şöyle cevaplar vermektedir:

Hasanü'l Basrî, Allah'ın insanlar üzerinde farklı nimetleri olduğunu, bu nimetlerin artıp azalmasının insanın fitratındaki temiz yaratılıştan uzaklaşıp uzaklaşmamasına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu nimetlerden bir tanesinde toplumların refah ve mutluluğudur. Eğer bir bozulma var ise bunun kaynağının ve sorumlusunun insan olduğunu ifade etmektedir.¹⁷² Çünkü bu durumun sebebi insanın Allah'ın nehyettiği şeylerden uzak durmamasıdır. Allah'ın yasakladığı şeylerde rızası yoktur. Buna bağlı olarak haramlar, hak ihlalleri, cinayetler gibi toplumun düzenini bozan durumlar kaza ve kader olarak nitelendirilemeyip, kimse yaptıkları işlerin sorumlularından kaçamaz. Adalet ve ihsanın Allah'ın emri olduğunu vurgulamaktadır.¹⁷³

Allah hidayet ve dalâletin kaynaklarını açıklamıştır. Buna göre hidayet kendinden dalâletin insandan olduğunu belirterek insanın sorumluluktan kaçamayacağını açıklamıştır. Bu anlamda rehber edinilmesi gerekenin Allah'ın emir ve yasakları olup; bunlara uyma noktasında insanın hür olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴ Bununla beraber hidayete ermede ve sorumluluğun insana ait olduğu hususunda ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem (a.s)'i örnek göstererek, onun işlemiş olduğu hatayı kadere değil kendine verdiğini ifade etmektedir.¹⁷⁵

Son olarakta insanların emir ve yasaklara uymada; nefsinin isteğine uyarak ağırdan almasını eleştirerek, Allah'ın rızasına uygun olan şeylerin nefse ağır, rızaya uygun olmayanların ise nefse hoş geldiği tesbitinde bulunmaktadır. Yine dünya işlerinde temkinli davranıp uhrevî işlerde ise sorumluluğu kadere havale etmeyi “hakkın ağır batılın ise hafif olmasına bağlayarak” insanın zafiyetine işaret etmektedir.¹⁷⁶

¹⁷² Ethem Ruhi Fıĭlalı, **Çağımızda İtikadi İslâm Mezhepleri**, İstanbul: Selçuk Yayınları, 1998, s. 304

¹⁷³ Fıĭlalı, **a.g.e.**, s. 304

¹⁷⁴ Fıĭlalı, **a.g.e.**, s. 305

¹⁷⁵ Fıĭlalı, **a.g.e.**, s. 307

¹⁷⁶ Fıĭlalı, **a.g.e.**, s. 310

Allah insanları yapacağı işlerde mecburi kılmamıştır. Kur'ân-ı Kerim'de insanın akıl sahibi ve hür bir varlık olduğuna işaret eden ayetler sorumluluğun en kati delilleridir. Dünyevi işlerde kişinin lehine ve aleyhine olan şeyleri bilmesi bunun en açık göstergesi olup ahirete müteallık olan sevap ve günaha dair olanlarda böyledir.

Kur'ân'daki birçok ayet insanların akli ve iradesi olmakla beraber Allah'ın insanlara doğru yolu gösterdiğini ve fakat daha sonra inanmayı ya da inanmamayı onların hür iradelerine bıraktığını açıkça ifade etmektedir. Zira hiçbir kimse yaptığı menfi bir işten dolayı kendisini sorumlu tutmak istememektedir. Bu nefse ağır gelen, "kişinin nefsini temize çıkarma" ameliyesine sarıldığıının bir ifadesidir.

Bu delillerden de anlaşılacağı üzere insanın fiilleri kendi ihtiyar ve iradeleri uyarınca meydana gelmektedir. Buna rağmen yaptıkları zulüm ve kötülüklerin üstünü örtüp suçsuzluk masuniyetine bürünen idareciler ve kötü fiil sahipleri bu tarz amellere devam etmişlerdir. Bu durumun kalplerin mühürlenmesine vesile olduğunu İmamü'l Hameyn el-Cüveynî (478/1085) şöyle izah eder: "Kur'ân'da yer alan kalplerin mühürlenmesi hadisesine temas ederek bunun asla cebir manasında anlaşılamayacağını önemle vurgular. Ona göre Allah'ın kalplerin mühürlenmesinden bahsettiği kimseler aslında iman etmekle mükellef ve şer'î tekliflere muhatap idiler. Aynı zamanda bu insanlar mükellef kılındıkları şeyleri yerine getirebilecekleri bir imkân ve kudrete de sahiptirler. Aksini iddia ederek onların mükellef tutuldukları şeyleri yapmaktan zorla men edildiklerini söylemek bir insanın ellerini ve ayaklarını bağlayıp suya atarak ona "sakın ıslanma" demeye benzer ki böyle bir iddia şeri tekliflerle bağdaştırılamaz.¹⁷⁷

O halde Kur'ân-ı Kerim'de yer alan ve bir bakıma cebir ifade eden âyetleri nasıl anlamak gerekir?

"Allah bir kuluna hayır murat ettiği zaman onun akıl ve anlayışını kemale erdirerek onu doğru yoldan alıkoyacak manileri, gaflet ve aldanma sebeplerini ortadan kaldırır. Öbür taraftan Allah bir kuluna şerri murat ettiği zaman onu hayırdan uzaklaştıracak ve dalâlette bırakacak sebepleri hazırlar. Şehvî arzularını ona güzel gösterir. Neticede şer sebepleri galip olunca hayır sebepleri ikinci planda kalır. İnsan kötülükleri işlemeye devam ederken şeytan ile nefsin teşvik ve itmeleri sonucunda gaflet perdesi, Allah'ın kaza takdiri ile kalbini bürür ki işte bu kalp mühürlenmesinin hakikatidir."¹⁷⁸

¹⁷⁷ Özler, a.g.e., s. 107

¹⁷⁸ Özler, a.g.e., s. 108

Eşârî kelamcılardan Cüveynî'ye göre insan; "Fiillerini tercih edip yapmada iradî bakımdan bir cebir altında değildir. Kur'ân'da cebir anlamında düşünülebilecek âyetler insanın fiillerinde mecbur oluşunun zaruri neticesi değil onun yasakları çiğnemekte ısrar edişinin ve ilahi emirleri hiçe saymasının tabii bir sonucudur. Aksini iddia etmek şeriatın, güçsüz ve davranışlarında zorunlu insana teklifte bulunduğunu iddia etmek olur ki bu büyük bir aldanıştır."¹⁷⁹

Sonuç olarak; "Cebriyye'nin görüşü aslında insan fitratına da zıttır. Çünkü insan, kendisinde bir irade ve kudretin bulunduğunun farkındadır. Hatta Cebriyye bile bunun farkında olmalıdır. Eğer böyle olmasaydı cebir düşüncesinde olanlar kendi cebri fikirlerini başkasına kabul ettirmeye çalışmazlardı. Zira onlara göre her şeyde Allah'ın dediği olmaktadır. Bunda da onun dediğinin olduğuna inanmaları gerekirdi. İşte bu onların cebri düşüncelerinin insan fitratına aykırı olduğunu açıkça göstermektedir."¹⁸⁰

Ayrıca bu Cebir düşüncesine İslâm toplumunun hüsn-ü teveccühüne mazhar olamayan Emevî Devleti (661–750) idarecilerinin sahip çıkması ise manidardır. Zîra Hz. Osman ve Hz. Hüseyin'in şahadetleri bu iki olayın Emevîler tarafından siyasi istismar malzemesi edilmesine ve acılar üzerinden nemalanmasına yol açmıştır. Cehm b. Safvan, Haris b. Süreyc, Abdulmelik b. Mervan gibi idareciler halkın tepkisini hafifletip onları devre dışı bırakarak saltanat ve idare heveslerine devam etmişlerdir. Yapılan zulümlerin ve acıların üzerini örtüp bunları Allah'ın kaderiymiş gibi gösterip yaygınlaştırarak saltanatlarını meşru bir zemine çekmeye çalışmışlardır. Fakat her nedense olup biten şeylerin Allah'tan olduğu anlayışına bağlı olan bu gruplar her zaman güya Allah'ın emriyle hareket eden bu iradelerini hayırdan değil de şerden yana kullanmışlardır. İnsan tabiatına aykırı olan bu fikirler -ki bu zaman dilimi Maveraünnehir ve Horasan bölgelerinde yaklaşık 400 yıl süren siyasî kargaşa ortamından sonra- yavaşlamıştır. Halk arasında bu fikirler acıların üzerini örtüp Allah'a teslimiyet anlamında hala varlığını devam ettirmektedir. Âlim olsun cahil olsun bu fikirler muhatabını bulmaktadır.

Ebu'l Muîn Neseî, Cebriyye Mezhebi'nin aklen ve sem'an batıl olduğunu şu ifadelerle dile getirmektedir.

Cebriyye Mezhebi sem'î ve aklî delillere göre batıl olup onların insan fiillerinin hem hâlıkı hem de yapıcısı şeklindeki iddialarını defetmek ise zaruridir. Sem'î delil olarak örnek verecek olursak Allah Teâlâ'nın şöyle buyurduğu gibi deriz ki "...Dilediğinizi

¹⁷⁹ Özler, a.g.e., s. 109

¹⁸⁰ Aydın, a.g.e., s. 40

yapın”¹⁸¹, “ *Hayr işleyin* ”¹⁸² ve yaptıklarına karşılık ceza olarak da şöyle deriz: “*Böylece Allah onlara işledikleri fiilleri pişmanlık kaynağı olarak gösterir.*”¹⁸³ ve bir sözünde yine şöyle buyurmaktadır; “*Kim zerre ağırlığınca bir hayr işlerse onun mükâfatını görecektir.*”¹⁸⁴ Ve onun yine bir sözü de şöyledir. “*Bütün bunlar işledikleri amellere karşılık bir mükâfat olarak verilir*”¹⁸⁵ Nesefî, bu delillendirmelerle Cebriyye’nin görüşlerinin batıl olduğunu ifade etmektedir.

Nesefî, Allah’ın insan fiillerine ilişkin tasarrufunu ise şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Allah Teâlâ’ya kötülük nispet etmemek için bu fiilleri yapanların isimleri yaptıkları fiilin çeşidine göre sabit olmuştur. Bunlarda fiil ismi, emir, nehiy, va’d ve vaîd gibi isimler almışlardır. Bilakis fiiller Allah Teâlâ içindir ve şüphesiz Allah fiilleri ve mahiyetlerini yokluktan varlığa çıkararak onları yaratmıştır. Mahlûkat için geçerli olan durum ise bu yaratılan şeylerden, yaptıkları ve işledikleri fiillerden hisseleri sorumlulukları olmasıdır. Bunun üzerine Allah Teâlâ bir fiilin olması veya olmaması için emir ve nehiylerde bulunmuştur. Çünkü her hangi bir işin olması için Allah’tan emir gelmeyince onun olması muhaldir.”¹⁸⁶

“Aklî delile gelince; Allah Teâlâ’ya taat, masiyet, aşırılıkları yapmak ve kötülüklerin ona nispet edilmesi çirkindir. Çünkü o yani akıl, insanların cezalandırılmasına sebep olan yerlerden nehy etmekle emr olunmuştur. Böylece yapılan fiilin Allah’a nispet edilmesi batıl olmuştur. Allah’tan başka kudret sahibi yoktur. Aynı şekilde Allah Teâlâ dünyada kendine itaat eden kimseye sevap vaad etmiştir. Kendisine isyan eden kimseye de cezayı vaîd etmiştir. Eğer kişinin yaptığı işler veya fiiller faydalı olursa yukarıda zikredildiği gibi onun faydasıdır. Aynı şekilde kişinin yaptığı sevap ve günahlar konusunda ki görüşümüz ve son hükmümüzde aynıdır. Allah’tan başka kudret sahibi yoktur.”¹⁸⁷

Böylece bir kimsenin nefesine emretmesi, itaat etmesi veya da isyan etmesi aklen muhaldir. Allah Teâlâ’nın abd, zelil, muti, âsi, sefih ve zulümkar olarak isimlendirilmesi de muhaldir. Hâlbuki Allah Teâlâ’nın emrettiğini ve nehyettiğini yapan kişiler bu isimlerle

¹⁸¹ Fussilet, 41/40

¹⁸² Hacc, 22/77

¹⁸³ Bakara, 2/167

¹⁸⁴ Zilzâl, 99/7-8

¹⁸⁵ Vakıa, 56/24

¹⁸⁶ Nesefî, **a.g.e.**, s.176

¹⁸⁷ Nesefî, **a.g.e.**, s.176

nitelendirmişlerdir. Allah Teâlâ hakkında böyle isimler verilince o zaman Allah Teâlâ Rab olduğu gibi aynı zamanda kul olur. Hâlık olduğu gibi mahlûkta olabilir... vb. bunun gibi isimler... Bu ise aklen ve naklen (sem'an) reddedilmiş bir görüş olup, Allah'tan başka kudret sahibi yoktur.¹⁸⁸

Aynı şekilde her bir kişi yapmış olduğu şeyde nefsinin yapacağı fiilleri seçmede kendi iradesiyle hareket edeceğini (muhtar olduğunu) bilir. O kimse fail ve kâsib olarak isimlendirilir.¹⁸⁹

Cebriyye'nin insan fiilleri konusundaki görüşleri (söyledikleri sözler de) bunun gibidir. Bu münakaşaların sonunda Cebriyye yıkıldığı ve onların fikirleri de ortadan kalktığı için konu uzun uzadıya anlatılacak bir söz değildir. Bu konuda yani insan fiilleri konusunda Cebri düşünce tarzını savunanların iddiaları boş çıkınca konu hakkında söylenen her bir söz bu düşüncenin gerçekleşmesinin önündeki en büyük engel olmaktadır. O zaman da iş böyle olumsuzlaşınca bu münazara yapılan ve deliller getirilerek tartışılan sözlerde batıl olmaktadır. O zaman tartışanların, tartışıp durdukları şeylerde kaybolup gitmeye mahkûmdur.¹⁹⁰

1.2.2. Kaderiyye ve Mu'tezile'de Efâl-i İbâd

Mu'tezile Mezhebi, mürtekb-i kebire meselesi etrafında ortaya çıkan ihtilaf üzerine Vasıl b. Atâ'nın (131/748) Hasanü'l Basrî'nin ders halkasından ayrılmasıyla ortaya çıkmış olduğu rivayet edilen bir itikadi akımdır.¹⁹¹ Fakat Mu'tezile'nin bu itikâdî çıkışı Emevîlere karşı faal bir isyana girişmek temayülüne dayalı siyasi bir harekettir.¹⁹² Ve bu hareket itikadî ve siyasî olgunluğunu Abbâsî Devleti (750-1258)'nin kuruluşuyla taçlandırmış ve Halife Me'mun döneminde en parlak devrine ulaşmıştır.

Mu'tezile mezhebi kaderi inkâr ettikleri için kendilerine Kaderiyye adı verilen Ma'bed el Cühenî, Cad b. Dirhem ve Gaylan ed-Dımeşkî gibi şahıslara ait fikirlerin tesirinde kalmıştır.¹⁹³ Bu kimseler hakkında kader ve istitaat konusundaki görüşlerinden dolayı son sahabeler olan Abdullah b. Ömer, Cabir b. Abdullah, Ebu Hureyre, İbn Abbâs,

¹⁸⁸Nesefî, **a.g.e.**, s. 177

¹⁸⁹Nesefî, **a.g.e.**, s. 177

¹⁹⁰Nesefî, **a.g.e.**, s. 177 vd.

¹⁹¹Taftazânî, **Kelâm İlmi ve İslam Akaidi: Şerhü'l Akâid**, s.11

¹⁹² W. Montgomery Watt, **İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri**, (Çev. Ethem Ruhi Fırlı), İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1998, s.84

¹⁹³Taftazânî, **a.g.e.**, s.12

Enes b. Mâlik, Abdullah b. Ebi Evfâ, Ukbe b. Âmir el-Cühenî tarafından fikirlerine itibar edilmemesi ve onlardan teberri edilmesi istenmiştir.¹⁹⁴

Nesefî, Mu'tezile'nin insanın fiilinin hâlık olduğu şeklindeki düşüncelerini ise şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Mu'tezile: Ebû Ali el-Cübbâî (303/916) dönemine kadar efâl-i ibâd hakkında insanı icad ve ihdas lafızlarını retorik olarak kullanıp insanı mucid ve muhdis diye isimlendirdiler. Bu Ebû Ali el-Cübbâî dönemine kadar devam etti. Ebû Ali el-Cübbâî, yaratma anlamının sabit olduğunu görünce yaratma lafzını gerçek anlamında kullanmayı tercih edip insanı da fiilinin hâlık diye isimlendirdi. Nass gibi katî bir bilgi gerektiren delilleri kabul etmekle beraber ümmetin bu konu hakkındaki icmainsine önem vermedi. Seleflerini bu yaratma ve icad konusunda şaşkınlık, kararsızlık ve acizlikle itham etti. Ebû Ali el-Cübbâî, Allah Teâlâ'nın gerçekten hâlık olmadığını, tam tersine onun hâlık diye isimlendirilmesinin mecazî olduğunu iddia etti. Gerçek hâlık ancak kuldur dedi.¹⁹⁵

Böylece Ebû Ali el-Cübbâî, Selef-i Salihîn dönemine yakın yaşayan mezhebin ilk müntesiplerinin aksine yaratma fiilini tamamen kula nispet ederek bu fiili insan için kullanan ilk Mu'tezilî âlim olmuştur. Ebû Ali el-Cübbâî'nin fiillerin yaratılmasını Allah'a vermeme cüreti toplumda büyük bir şaşkınlığa yol açıp hakkında müşrik fetvalarının istenmesine sebebiyet vermiştir.¹⁹⁶

Ebû Ali bu hükme göre Allah Teâlâ dışında bir kudretin var olduğuna hükmetti. Hayvanların yaptıkları fiillerin tamamını ise ızdırârî fiillerden saydılar. Bu kaçınılmaz sonuçları doğuran delilleri yaygınlaştırdılar ve kulların yapma kudretine sahip olmaları sebebiyle bu delilleri insanların fiillerine de şamil kıldılar.¹⁹⁷

Nesefî, Mu'tezile'nin insanın fiilinin yaratıcısının kendisi olduğu şeklindeki görüşlerini de şu ifadelerle dile getirmektedir:

“Efâl-i İbâdî kulların yarattığını iddia edenler kulların bu fiilleri yapmalarıyla ilgili olarak şöyle derler: Mu'tezile, yaratılışları gereği insanın bu fiilleri yaptığını ve onların yaptıkları bu fiillerle itaatkâr itaatsizler olduklarını dile getirdi. Fiilleri Allah nezdinde yaratılmış kabul edip, bir makdura iki kadirin kudretinin taalluk etmesini de reddettiler. İnsan fiillerinde Allah'ın kudretinin etkisiyle fiillerin mecburî olduğunu reddettiler.

¹⁹⁴ Bağdadî, **a.g.e.**, s. 28/29; Fıglalı, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, s. 21

¹⁹⁵ Nesefî, **a.g.e.**, s.174

¹⁹⁶ Nesefî, **a.g.e.**, s.174

¹⁹⁷ Nesefî, **a.g.e.**, s.175

Böylece öncelikli olarak adalet yerine gelmiş olup; Allah'ın şu sözüyle de zulüm Allah'a isnat edilmez olmuştur.¹⁹⁸ dediler. *“Rabbin kullara zerre kadar zulmedici değildir.”*¹⁹⁹

Mu'tezile insanın fiillerinde hür olduğunu, kendi fiillerini de kendisi yarattığını iddia eder. Bu görüşü de naklî ve aklî delillerle destekler. Mu'tezile insanın fiillerinde hür olduğunu ifade eden şu âyetleri görüşlerine delil olarak ileri sürmektedir:

*“Allah'a döndürüleceğiniz, sonra da herkese hak ettiğinin eksiksiz verileceği ve kimsenin haksızlığa uğratılmayacağı bir günden sakının.”*²⁰⁰

*“Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik, ister şükredici olsun ister nankör”*²⁰¹

*“Kim hidayet yolunu seçerse bunu ancak kendi iyiliği için seçmiş olur, kimde doğruluktan saparsa kendi zararına sapmış olur.”*²⁰²

*“Artık kazanmakta olduklarının cezası olarak az gülsünler çok ağlasınlar.”*²⁰³

*“Allah her şahsı ancak gücünün yettiği ölçüde mükellef kılar, herkesin kazandığı (hayr) kendine, yapacağı (şer) de kendinedir.”*²⁰⁴

*“Resulüm! Şüphesiz biz bu kitabı sana, insanlar için hak olarak indirdik. Artık kim doğru yolu seçerse kendi lehinedir; kimde saparsa ancak kendi aleyhine sapmış olur. Sen onların üzerine vekil değilsin.”*²⁰⁵

Yukarıda vermiş olduğumuz ayeti kerimeler, kulların fiillerinde Allah'a karşı sorumlu olduklarını ve fiillerinin sonunda da hayr ve şer sonuçlarına katlanmaları gerektiği ifade edilmektedir.

Mu'tezile'nin sonraki düşünürleri insanın fiillerini Allah'ın yaratmadığını, fiilin yaratıcısının insan olduğu görüşüne şu ayeti delil olarak göstermiştir.

*“Rahman olan Allah'ın yaratışında hiçbir uygunsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun?”*²⁰⁶

“Mu'tezile'ye göre “tefavüt” ya yaratıkların bizzat kendinde ya da yaratılıştaki hikmette aranmalıdır. Varlıkların yaratılışında açıkça görülen bir tafavüt olduğuna göre âyette varlığı nefyedilen tafavüt hikmet yönündendir. İnsanların fiilleri de Allah tarafından yaratılmış olsaydı onlarda da hikmet açısından bir düzensizlik olmaması gerekirdi.

¹⁹⁸ Nesefî, **a.g.e.**, s.175

¹⁹⁹ Fussilet, 41/46

²⁰⁰ Bakara, 2/281

²⁰¹ İnsan, 76/3

²⁰² İsrâ, 17/15

²⁰³ Tevbe, 9/82

²⁰⁴ Bakara, 2 /286

²⁰⁵ Zümer, 39/41

²⁰⁶ Mülk, 67/3

İnsanların fiillerinde ise tefavüt (düzensizlik) vardır. O halde bu fiilleri yaratan Allah değildir.”²⁰⁷

“O (Allah) ki yarattığı her şeyi güzel yapmış.”²⁰⁸

“Allah’ın yarattığı her şeyin güzel olması ya onların tamamının iyilik ve ihsan anlamında güzel ya da çirkinin karşıtı manasında güzel olduğunu ifade eder. Ancak onların “ihsan” anlamında güzel olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü Allah’ın azap etmesi gibi ihsan olmayan kabîh fiilleri de vardır. O halde âyette ifade edilen güzelliği kabîhin karşıtı anlamında anlamak gerekir. Ayette Allah bu manadaki çirkinliği reddettiği ve insanların fiillerinde de güzelin yanında kabîh de bulunduğuna göre demek ki insanların fiillerini yaratan Allah değildir. ”²⁰⁹ Kabîh olanı Allah elbette irade etmez ve yaratmaz.²¹⁰

Mu’tezile’nin konuya ilişkin aklî delilleri ise şu şekildedir.

1.İnsanın iradesi: Mu’tezile’ye göre insanın fiilleri onun istek ve iradesine uygun biçimde meydana gelmektedir. Aç kalan insanın yemek yemesi, oturan birinin ayağı kalkmak istemesi gibi.²¹¹

2.Peygamberlerin gönderilmesi: İnsanın hürriyeti ve iradesi olmadığı takdirde peygamberin gönderilmesinde bir fayda bulunmaz. Çünkü peygamberler insanlara davette bulunurlar. İnsanın hürriyeti yoksa bu davetin bir anlamı olmaz.²¹²

3.İnsanın mükellef bir varlık olması: İnsan sorumlu bir varlıktır. Onun bu sorumluluğunu ve neticede karşılaşacağı mükâfat ve cezanın adil bir şekilde gerçekleşmesi ancak onun fiillerinde hür olması yani kendi fiilini kendisinin yapması ve yaratmasıyla mümkün olur, Allah’ın adaleti de bunu gerektirir.²¹³

4.Bir maddîrun iki kadirin kudreti altında bulunmasının muhal olması: Bir fiilin hem Allah’ın hem de insanın tesiriyle meydana gelmesi düşünülemez. Bununla kesb nazariyesine karşı çıkarlar.²¹⁴

5.İnsanın fiillerinde zulüm ve doğru olmayan diğer bir takım kötü şeylerin bulunması: Bu fiilleri Allah’ın yaratmadığının başka bir delilidir. Eğer insan fiillerini Allah yaratmış olsaydı o vakit O, zulmü yarattığından dolayı zalim olurdu.²¹⁵

²⁰⁷ Özler, a.g.e, s.84

²⁰⁸ Secde, 32/7

²⁰⁹ Özler, a.g.e, s.84

²¹⁰ Kâdı Abdulcebbar, a.g.e, s. 248 vd.

²¹¹ Özler, a.g.e., s. 85

²¹² Özler, a.g.e., s. 86

²¹³ Özler, a.g.e., s. 87

²¹⁴ Özler, a.g.e., s. 87

²¹⁵ Özler, a.g.e., s. 88 vd.

Mu'tezile'nin "Kul fiilinin hâlıkıdır" tezinin delillerini Taftazânî (792/1390)'de şu ifadelerle dile getirmektedir.

Mu'tezile'nin delilleri:

1-Biz yürüyen yani iradesiyle hareket eden birisiyle eli titreyen birinin yani iradeli hareket etmeyip refleks olarak yapılan hareketlerini yapan birisiarasında fark bulunduğunu zaruretenzaten bilmekteyiz. Birinci hareket iradeli, ihtiyari ve bilinçlidir. İkincisi ise değildir.

2-İnsanın yaptığı hareketlerin hepsi Allah Teâlâ'nın yaratmasıyla olsa, mükellef olma, yapılan iyi işlerden dolayı övmeye muhatap olup; kötü işlerden dolayı yerilme, dışlanma veya günaha girme prensipleri batıl olurdu. Bu hususta apaçıktır.

Taftazânî, ileri sürülen bu tür itirazların Cebriyye için olduğunu, Cebriyye'nin kesb ve ihtiyari kabul etmediğini belirtip buna karşılık bizde kesb ve ihtiyari kabul etmekteyiz demektedir.²¹⁶

"Mu'tezile bazen şu delile sarılır: İnsan fiilini yaratan Allah Teâlâ olsaydı, hiç şüphe yok ki ayakta duran oturan, yiyen, içen, zina eden, hırsızlık yapan... vs. nin O, olması gerekirdi. Mu'tezile'nin bu itirazı büyük bir bilgisizliktir. Zira bir şeyle muttasıf olan demek, o şey kendisiyle kaim olan (kendisi sayesinde var olan ve varlığını devam ettiren) manasına gelir. O şeyi icat eden manasına gelmez." "Ali uzadı" cümlesindeki uzama fiilini yaratan Ali değil, Allah'tır. Ama fiil uzamaya konu olan Ali'ye nispet edilir. Ali'deki uzama fiilini yarattı diye "Allah uzadı" demek nasıl caiz olur? "²¹⁷

"Mu'tezile'nin, çoğunlukla tutunduğu delillerden biride şudur : "Ey İsa! ... Sen iznimle kuş şeklinde bir şey yaratıyorsun"²¹⁸"Yaratıcıların en güzeli olan Allah ne mübarektir."²¹⁹ gibi ayetlerdir. Buna şu şekilde cevap verilmektedir. Buradaki yaratma fiilinden kasıt, takdir etmek ve bir şeyi belli ölçülerde ve muayyen bir şekilde yapmak manasına gelmektedir. İnsan fiillerinin hepsi Allah'ın iradesi, meşiyeti, hükmü, kazası ve takdiriyledir."²²⁰

Ebu'l Muîn Nesefî, Tebsiratü'l Edille' de Müminûn 23/14 ayetine atıfla şöyle değerlendirmelerde bulunur.

²¹⁶ Taftazânî, *Şerhu'l Akaid*, s. 161

²¹⁷ Taftazânî, *a.g.e.*, s.161

²¹⁸ Maide, 5/110

²¹⁹ Müminûn, 23/14

²²⁰ Taftazânî, *a.g.e.*, s.161

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında bu konuda onların şüphelerini izale etmek için, biz de onların Allah Teâlâ'nın kitabından Onun şu sözüyle delil getirmelerine karşılık şöyle demekteyiz. *"Yaratanların en güzeli olan Allah'ın şanı ne yücedir."*²²¹ Şüphesiz bu ayette Allah'tan başka yaratıcılar olduğuna bir delil vardır. İfadenin mutlak olması nedeniyle Allah Teâlâ'nın diğer yaratıcılar üzerinde meziyeti olmasını bu ayet gerekli kılar. Nitekim şöyle denir ki; "falanca yazı yönünden kâtiplerin en mahiri ve en güzel yazanıdır."²²² Dikkat et sen bilmez misin ki bu söz Allah'ın kendisinden başka ilah olmasının mümkün olmadığını ortaya koyar ki, O ilahların en büyüğü olsun. Bu ayette ifade mutlak kılınca sanki ondan başka yaratıcılar da olduğu şekilde anlaşıldı. Aynı şekilde o insanlar Allah Teâlâ'dan insanların çeşitli fiilleri için sabit olan emrine nehyine, va'dına, va'dine sarılırlar. Eğer Allah Teâlâ insanların fiillerini icat ve yaratma üstüne alsaydı o zaman sadece kendine emreden, kendine nehyeden, kendine va'd eden veya kendini tehdit eden olurdu. Şüphesiz Allah efâl-i ibâdı yoktan var etti. Böylece inanan o, inkâr eden o, isyan eden o olur ki bu da muhaldir.²²³ Fiilin mukabili olan ve kendi yaptığıyla elde ettiği cezalandırma ve mükâfatlandırmada bunun gibidir. Bu sebeple kulun değil Allah Teâlâ'nın cezalandırması gerekir. O zaman böyle düşünceler ve sözler küfürdür.²²⁴

Nesefî devamında Mu'tezile'nin fiilleri üç kısma ayırdığını şu ifadelerle dile getirir.

"Kulun fiili şu aşağıdakilerin dışında olmaz diyerek şöyle bir taksimle meşgul oldular.

1.Bütün fiiller Allah'tandır. Kul'un hiçbir dâhili olmadan bütün yaratma işi Allah'a aittir.

2.Kulun Allah Teâlâ ile beraber yaratmasıdır. Fiil kulun yaratması ve Allah'ın yaratmasıyla meydana gelir. Kul böylece yaratma işinde Allah'a ortak oldu.

3. Kulun bizzat münferit olarak fiili yaratmasıdır.

Mu'tezile bu maddeleri şu şekilde izah eder: Birinci kısım fasittir. Bu fiillerden dolayı medih ve zem Allah'a değil de kula döner. Eğer Allah Teâlâ yaratıcı olsaydı zem ve medih ona dönerdi. İkinci kısım aynı şekilde batıldır. Zem de Allah'a değil kula döner. Eğer iş böyle ise o şey hususunda kul Allah'tan daha evla değildir.²²⁵

²²¹ Müminûn,23/14

²²² Nesefî, **a.g.e.**, s. 177-178

²²³ Nesefî, **a.g.e.**, s. 178

²²⁴ Nesefî, **a.g.e.**, s. 178

²²⁵ Nesefî, **a.g.e.**, s. 179

Mu'tezile bir makdurun iki kadirin kudreti altında olması hakkında şöyle der:

“Bir makdurun iki kadirin kudreti altına girmesi görünüşte muhaldir. O zaman beyaz ile siyahın bir araya gelmesinde de ihtilaf olunmadığı gibi şahit ile gâipte caizlikte ve mümtenîlikte ihtilafa düşmez. Şahitte mümtenî olmakta beraber gâipte bir makdurun iki kadirin kudreti altına girmesinin mümkün olduğunu iddia etmek; şahitte imkânsız olmasıyla beraber gâipte siyah ile beyazın, hareket ile sükûnun bir araya gelme imkânının mümkün olmadığını iddia etmek gibi olur. Bu da akli yükümlerden çıkmak, delilleri iptal etmek olupitikadın temelini bozmaktır.”²²⁶

Nesefî, Mu'tezile'nin bir makdurun iki kadirin kudreti altında olmasının imkânsızlığı iddiası için getirdiği delilleri de sunarak aksini şöyle iddia eder:

Böylece bununla hükmetmek kullara fiilleri yaratmada Allah Teâlâ'ya ortak koşmaya götürür. Çünkü fiiller hem Allah'ın kudretiyle hem de kulların kudretiyle olmuş olur. Âlemi yaratmada Allah Teâlâ'ya ortak ispat etme hükmü de “açık bir küfürdür” ve tevhitte tesniyeye gitmez.²²⁷

Nesefî, burada Ehl-i Sünnet'in genel kaidelerinden birisi olan Müslüman olduğunu iddia eden ve bunu fiilleriyle ve lisanen ikrar eden kimselerin tekfir edilmemesi kaidesine muhalif davranarak Mu'tezile mensupları fiilleri yaratmada Allah'a ortak koştığı endişe ve kanaatiyle açıkça tekfir etmektedir. Bu durum yapılan kelimî tartışmaların ne kadar şiddetli ve fikrî atmosferin de herhalde çok yoğun olmasından kaynaklanmış olabilir. Bu çeşit değerlendirmeler kelâm ilminin asıl ortaya çıkma nedeni olan gayri müslimlere karşı İslâm dinini savunma amacındanyani aslî hedeften ve amaçtan uzaklaşılmasına sebep olmaktadır. Bunun sonucu olarak da İslâm dâhilinde kasıtsız olarak muhaliflerin çıkmasına yol açarak mezheb taassubuna ve onun getirdiği olumsuzluklara sebep olmaktadır.

Nesefî kulların fiillerinin yaratıcısının Allah olduğuna dair şu âyeti delil getirmektedir. “Allah, her bir şeyin hâlıkıdır”.²²⁸ Kulların fiilleri de birer şeydir. Âyet umumi olduğu için Allah kulların fiillerinin yaratıcısı olur. Nesefî, bu ayetin övgü makamında bildirildiğini, övgünün ise ancak övülen ve başkasıyla eşit olmaması durumunda ki zat için söz konusu olduğunu belirtir. Ona göre başkasının fiilini Allah'ın yaratması dışına çıkarmak, söz konusu övgüyü yok etmek demektir.²²⁹

²²⁶ Nesefî, a.g.e., s.179

²²⁷ Nesefî, a.g.e., s.179 vd .

²²⁸ Zümer, 39/62

²²⁹ Nesefî, a.g.e., s. 181

Neseî, yukarıda görüşlerini verdiği Mu'tezile'yi fiillerin iyi veya kötü sonuçlar doğurabilen vasıflarından ziyade; onların, yaratılmalarına odaklanmalarını burada eleştirmektedir. Yaratma fiili bakımından iyi veya kötü olma durumu biz insanlar için geçerlidir. İlahî takdir ve yaratma noktasında her iki tür fiilin yaratılması Allah açısından eşittir. İyi veya kötü değerlendirmesi insan için geçerli bir düşünme ameliyesidir. İnsan, henüz varlık alanına çıkmamış düşüncelerinden mesul değildir. Ortaya çıkmamış bir düşünceden dolayı insan sevap veya cezayı hak etmez, bu akıl dışı bir şeyi iddia etmektir.

Sonuç olarak, insan fiillerinin hâlık olması veya başka bir tarzda söylersek Allah'ın fiilinin hâlık olmaması konusunda Mu'tezile, "Kul fiilinin hâlıkıdır" derken bunu "Usûl-ü Hamse" sinin temeli olan adalet ilkesi bağlamında ele almıştır. Fakat her zaman muhaliflerini doyurucu, tatmin edici deliller ibraz edememiştir. Çünkü konuyla ilgili ayetler yaratma kudretinin en sonunda Allah'a bağlı olduğunu ifade etmektedir. Mu'tezile de insanın fiilini yapmada ilk saik olan istitaatın, fiilin gerçekleştiği zamanda değil de fiilden önce bulunduğunu ve bu gücü Allah'ın insana verdiğini kabul ve ifade etmektedir. Mutlak yaratıcı olarak Mu'tezile de Allah'ı kabul etmektedir. Fakat özellikle kötü fiilleri Allah'ın şanına yakıştıramadığından ve sorumluluğun ancak bu yolla ispat edileceği ve adaletin bu şekilde sağlanacağı anlayışıyla; kul fiilinin hâlıkıdır. Fiilin insandan başka faili yoktur demektedir. Mu'tezile böylece teklifin sıhhatli olması için kudretin fiilden önce olmasını şart koşturmuştur.

"Mu'tezile insana kudretini verenin Allah olduğunu kabul ettiği gibi kudretin devamını da sağlayanında Allah olduğunu ve onun dilediği anda insandan bu kudreti alabileceğini de kabul eder. Ancak insandan kudretin alınması ondan teklifin, emir ve nehyin de kaldırılmasını gerektirdiğinden böyle bir şeyin olması düşünülemez. Mu'tezile'ye göre insan, Allah'ın razı olup istemediği, emir ve irade etmediği şeyleri de yapabilir. Fakat Allah hesap ve ceza gününe kadar insanlara böyle bir hareket serbestisi tanımıştır ki karşılığını gerçekten hak edebilsinler."²³⁰

Mu'tezile insanın sorumlu bir varlık olmasından hareketle, insana tam bir hürriyet tanımıştır. Mu'tezile'nin efâl-i ibâd hakkındaki bu görüşlerinin temelinde Allah tasavvurları vardır. Yani Mu'tezile'de adalet merkezli bir Allah anlayışı hâkim olduğu için efâl-i ibâd hakkında bütün sorumluluğu alan, fiili, yapan insana yüklemektedir. Dolayısıyla Mu'tezile dinin tebliğ ve tebyîninin bir anlamının olması, peygamberlik müessesinin

²³⁰ Özler, a.g.e., s. 113

sağlıklı işleyebilmesi ve insanın iradesini ortaya koymakla kendini ifade edip varlığını ortaya koymuştur.

Mu'tezile, insana hareket ve hürriyet serbestisi nispet eden âyetleri de Cebriye'nin Allah'ın yaratmasına işaret eden ayetleri aldığı gibi tek taraflı bir bakış açısıyla almıştır. Akli rehber alan Mu'tezile fikirlerini delillendirmede birinci ölçek olarak akli almış, âyetleri bu yolda tevil etmiştir.

Mu'tezile, insanı fiilinin halıkı yaparken – ki gerçek yaratıcının Allah olduğuna dair zikredilen ayetleri hatırlatarak –acaba neden insan hayallerinin ve emellerinin gerçekleşmesinde bu fiillerdeki kusurları izale edememektedir? Hayatımızdaki her işi kemalince yapamamamız veya fiillerimizin sonuçlarından sakınamamamız, insana fiilinin halıkı değil kâsibi olduğunu çaresizce kabul ettirmektedir. Çünkü insan fiillerinin sonucunu her zaman kestirememektedir. Hayatına istediği formu verememektedir.

Fahredden er-Râzî (606/1209) insanın fiilinin hâlîki olması için veya fiilinin mucidi olması için kendi fiillerini tafsilatıyla bilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Çünkü fiillerin sebepleriyle beraber sonuçları ve bu sonuçların etkilediği faktörler de vardır. Fakat insan fiillerinin tafsilatını bilmemektedir. Bununla beraber er-Râzî insanın fiillerinin tafsilatını bilmemesini Kur'ân'la isbat etmektedir.²³¹ Bu görüşünü burhanî bir delille “ *Hiç yaratan bilmez mi?*”²³² ayetiyle ifade etmektedir.

İbn-i Hümmam es-Sivasî (861/1456)'den naklen Özler'in de belirttiği gibi: “İnsanın mükellef ve yaptığı işlerden sorumlu olması için mutlaka fiillerini yaratması gerekmez. Onu sorumlu olabilmesi için, o işi yapmayı irade etmesi, ona yönelmesi ve onu kendine mal etmesi kâfidir. Yani fiillerdeki sorumluluk yaratmada değil irade ve fiili yapmada insanın kararlılığındadır.”²³³

1.2.3. Doğrudan ve Dolaylı Fiiller (el Mütevellidât)

Tevlid veya vasıtalı fiil, failin fiilinin diğer bir fiili gerekli kılması manasına gelmektedir. Anahtarın harekete geçmesini gerektiren elin hareketini buna örnek verebiliriz. Mu'tezile'ye göre her hangi bir fiil, yapılırken araya başka bir fiil girmeden doğrudan fail tarafından yapılırsa buna mübaşeret yoluyla olan yani doğrudan meydana gelen fiil denir. Böyle olmayan yani failin etkisinin direkt değil de dolaylı olarak bulunduğu fiillere de, tevlit yoluyla oluşan fiiller veya da dolaylı fiiller denir. Bu duruma

²³¹ er- Râzî, **a.g.e.**, s. 53

²³² Mülk, 67/14

²³³ Özler, **a.g.e.**, s. 164

göre dövme fiilinden kaynaklanan “elem, acı” veya kırmaktan doğan “kırılma” fiilleri Allah tarafından yaratılmış değildir.²³⁴

Mu'tezilî düşüncede tevlit, insana özgürlük alanı açmada kullanılan bir kavramdır. Bu fiiller insanın özgür iradesiyle kendisinde bulunan kudreti (gücü) harekete geçirmek istemesi sonucunda oluşmaktadır. Mu'tezilî kelâmcıların büyüklerinden Kâdı Abdulcebbar, sebep–sonuç (tevlid –mütevellidat) ilişkisine bağlı olarak meydana gelen bu fiilleri ihtiyari fiiller kapsamı içerisinde değerlendirmektedir. Dolayısıyla dolaylı fiillerde tıpkı doğrudan fiiller gibi sonuçları insana nisbet edilmesi hasebiyle insan tarafından yaratılmaktadır.²³⁵

Bununla beraber mutlak karşı taraftaki Cebriyye'nin bir kısmı mezhebin aslı görüşünün zıddına olarak fiillerin yapılmasında insana rol vererek; Allah tarafından bizde yaratılmakla beraber kesb yönüyle bizimle alakalı olduğunu söylemektedirler. Fakat bu durum Cebriyye arasında ihtilafa neden olmuştur. Bunlardan Dırar b. Amr (ö.200/815?) dolaylı fiil ile dolaysız fiil arasında fark yoktur. Yani her iki çeşit fiili de Allah yaratır. Diğer bir kısmı ise dolaylı fiillerde Allah'ı direkt fail sayarken insana bir kesb hakkı tanımaktadır. Mütevellit fiillerin yaratılmasında ise tek fail Allah Teâlâ'dır.²³⁶

“Ebu'l Huzeyl fiillerde şekli bir sınıflandırma yaparak “kalbin fiilleri” ve “organların fiilleri” diye kısımlandırır. Bu iki grup “insanın kendindeki fiiller” olarak nitelediği şeye dâhil edilir. Üçüncü tür insan fiilleri onun tarafından bir insanın fiilinden doğan (tevellüt eden) fiil olarak tavsif edilir ki, kısaca tevellüt ve mütevellidâd terimiyle işaret olunur. Ayrıca “doğan fiiller teorisi” de denir.²³⁷ Yine Ebu'l Huzeyl (135/752)'e göre doğan fiillerdeki neticeler yalnızca hareketlere ve değişmelere uygulanabilir. Onlar arızî niteliklere, duyulara, heyecanlara ve idraklere tatbik edilemezler.”²³⁸ “Nazzâm (231/845)'ın görüşü ise Eş'ârî tarafından şöyle tasvir edilir. İnsanın dışında başkasında meydana gelen şey, meydana geldiği şeyin sahip olduğu yaratılışı gereği Allah'ın fiilidir. Söz gelimi, biri onu ileriye doğru attığında taşın ileriye doğru gitmesi, biri onu aşağıya doğru attığında onun aşağıya doğru gitmesi biri onu yukarı doğru attığında yukarı doğru gitmesi gibi; aynı şekilde idrakte yaratılış gereği Allah'ın fiilidir. Bunun manası Allah,

²³⁴Taftazânî, **a.g.e.**, s.182

²³⁵ Ramazan Altıntaş, **Fiillerin Sonuçları/Mütevellidat, Kelam El Kitabı**, Editör: Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yayınları, 2012, s.439

²³⁶ Kâdı Abdulcebbar, **a.g.e.**, s.44

²³⁷ H. Austryn Wolfson, **Kelam Felsefeleri**, (Çev. Kasım Turhan), İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2001, s.493

²³⁸ Wolfson, **a.g.e.**, s. 495

taşa, bir kimse tarafından atıldığında ileriye doğru gidecek bir tabiat vermiş olduğu ve öteki mütevellid fiiller örnekleri hakkında da böyle olduğudur.”²³⁹

Wolfson, farklı Mu'tezilî bilginlerden örnekler verdikten sonra konuyu şöyle izah etmektedir.

“İnsan fiillerinin büyük bir kısmını teşkil eden, çalmak ve öldürmek gibi fiilleri içine alan mütevellid fiil herhangi bir Mu'tezilî grup tarafından insanın hür olmayan fiilleri olduğuna ve insanın onlardan dolayı sorumlu tutulabileceği fiiller olmadığına inanıldığını kabul etmek düşünülecek bir şey değildir. Çünkü biz ilahi adalet üzerindeki ve dolayısıyla insanın yapma hürriyeti ve onun bütün fiillerinden sorumlu olduğu konusundaki Mu'tezilî ısrarı biliyoruz. mütevellid fiil hatırlanacaktır ki “insanın fiilinden doğan şey” olarak tarif edilmiştir. Tabii bu, mütevellid fiilin bir dereceye kadar insanın kendi içindeki fiiline bağlı olduğu anlamına gelir. İnsanı, böyle bir fiili olmaksızın mütevellid fiillerin kendileriyle meydana geldiği söylenen vasıtalarından hiçbirisiyle herhangi bir mütevellid fiil meydana gelmez.

Bu sebeple, insanın kendi içindeki fiili olmaksızın hiçbir mütevellid fiil meydana gelemeyeceğine göre, insan tıpkı kendi içindeki bir fiilden sorumlu olduğu gibi doğan fiillerinden de sorumlu olması gerekir. Mütevellid fiilin kendi içinde nasıl meydana geldiği önemli değildir.”²⁴⁰

“Mâtürîdîler, fiillerin tevlid (doğurma) ve başka bir fiil meydana getirmesini (mütevelled) kabul etmezler. Onlar, doğru bir düşünüş sürecinden sonra bilginin meydana gelmesinin ilahi bir âdete (el-Âdetü'l-Îlâhiye) bağlı olduğunu öne sürerler. Bilgi ve akletme arasındaki bağ, öz olarak Allah'ın tesis etmiş olduğu bir adettir. Bu filozoflarda olduğu gibi ne mantıkî bir zorunluluk (icap) yolu olan bağdır ne de Mu'tezile'nin savunduğu gibi, doğal bir üretim (tevlid) meselesidir. Mâtürîdîlere göre, söz gelimi atılan bir okun gitmesi, insana ulaşması, isabet ettiği bedeni yaralaması, bundan dolayı acıların meydana gelmesi, bütün bunlar Allah'ın işi olup, O'nun yaratmasıyla. Bu fiillerin sebebi, Allah'ın fiilidir. Meydana gelen ölüm, söz konusu fiillerden sonra sebep olması yoluyla oku atan yüklenir, o ancak sebep yoluyla katil olur.”²⁴¹

“İnsan fiilleri konusu bağlamında Ebu Ali el-Cübbâî ve Ebu Hâşim el-Cübbâî'nin doğrudan ve dolaylı fiiller hakkındaki görüşleri şöyledir. Kâdı Abdulcebbar'ın aktardığına göre onlar; tıpkı doğrudan fiiller gibi, mütevellid fiillerinde insana ait olduğunu vurgularlar.

²³⁹ Wolfson, **a.g.e.**, s. 496 vd.

²⁴⁰ Wolfson, **a.g.e.**, s. 501

²⁴¹ Altıntaş, **a.g.e.**, s. 44

Ebû Ali el-Cübbâî ve Ebû Hâşim el-Cübbâî birkaç nokta hariç fikir birliği içindedirler. Onlar öncelikle insanın kadir olduğu fiilleri sıralarlar. Hareket, itimat, telif, acı, ses gibi organ fiilleriyle (Efâlü'l cevârih); fikir, irade, itimat, pişmanlık ve bunların zıtları gibi kalb fiilleri (Efâlü'l kulûb) insanın kadir olduğu ve yaptığı fiillerdir.

Onlara (Ebu Ali el-Cübbâî ve Ebu Haşim el-Cübbâî)'ye göre insanın yapmaya kadir olduğu fiiller iki kısma ayrılır:

a)Sebebi olmayan fiiller: İnsan bu fiili kudreti vasıtasıyla fiilin mahallinde ancak doğrudan yapabilir. İrade ve kerahet gibi.

b)Sebebi olan fiiller: Bunlarda kendi içinde ikiye ayrılır.

ba) Hem doğrudan (mübaşir) hem de dolaylı (mütevellid) yapması mümkün olan fiiller. Oluş, oluşumlar, itimat gibi.

bb) Ancak dolaylı olarak yapılması mümkün olan fiiller. Sesler ve acılar gibi.”²⁴²

Cübbâîlerin mütevellid fiiller hakkındaki görüşleri Mu'tezile'ye esas teşkil etmektedir. Bunlara göre insan mütevellid fiillerinin sonuçlarından mesuldür.

Nesefî'ye göre ise; “İnsanın yaratma ve meydana getirme kudreti olmadığı kesinlik kazanınca, onun vurması akabinde vurulanda oluşan acı, yine kırma fiilinden sonra camın kırılması veya bir adam ona dayanması sonrasında tahtadaki hareket, bunların hepsi yüce Allah tarafından yaratıldığı ve kulun herhangi bir ediminin söz konusu olmadığı da kesindir. Çünkü kulun yaratma kudreti yoktur. Kudret mahallinde devamlılığı olmayanı iktisap etmek imkânsızdır. Böylece Mu'tezile'nin; Bütün bu nesnelere kulun fiilinden doğmaktadır (mütevelliddir); onlar kulun fiilidir, kul tarafından yapılmaktadır, fiilin yaratıcısı da odur.” şeklindeki görüşü kökten çürümüştür.”²⁴³

Nesefî konuyla ilgili olarak ana eseri “Tebşıra”da Mu'tezile bağlamında bilgi vermeye devam etmekte ve şöyle demektedir:

Efâl-i İbâdın içinde bazısı çirkin ve iğrenç olup çirkinin yaratılması da çirkin, sefihin yaratılması da sefihtir. Bunları icad edende sefihtir. Çünkü icad size göre mübaşeret (doğrudan) ve iktisabın (dolaylı) üzerindedir. Sonra çirkinin direkt olması çirkin olduğu gibi sefihin direkt olması da sefihliktir. Yaratma fiilinin böyle olması evladır. Mucidin doğrudan sefih olması da daha layıktır. Böylece zulme ve cefaya sarılıyorlar.²⁴⁴ diyerek fiilin güzel veya çirkin olmasının direkt veya dolaylı olmasının önemli olmadığını; önemli

²⁴² Koloğlu, a.g.e., s.385–386

²⁴³ Nesefî, **Tevhîdin Esasları**, s. 106

²⁴⁴ Nesefî, **Tebşıra**, s.180–181

olanın sonuçta fiilin insanı nereye götürdüğüne olduğunu ifade etmektedir. Dolaylı veya dolaysız fiillerden dolayı insanların sorumluluktan kaçamayacağını ifade etmektedir.

Nesefî'ye göre önemli olan fiillerin yaratılması değildir. Çünkü yaratma, mutlak yaratıcı olan Allah'ın fiilidir. Fiilin yaratılması insanın hürriyetine bir engel değildir. Önemli olan fiillerin sonuçları ve insanların hayr ve şerrine vesile olmalarıdır. Çünkü Allah iyi ve kötü şeyleri göstermiş olup iyilikleri tavsiye kötülükleri haram kılmıştır. Bu durum ise insanın hür olarak seçme kabiliyetini göstermektedir.²⁴⁵ Bu fiiller ister dolaylı ister direkt olsun çok önemli değildir. İnsan her iki çeşit fiil sonucunda da dolaylı veya direkt fiillerinin sonucundan sorumludur.

Günümüz medenî hukukunda da durum, maddî veya manevî haklara zarar veren veya da zarara sebep olan kişilerin cezalandırılması yönündedir. Doğal olan da budur. Çünkü zarar gören hiçbir kimse fiilin dolaylı mı direkt mi olduğu gibi kısır tartışmalara aldırış etmez. Haklı olarak zararının tazminini ister. Bununla psiko-sosyal açıdan tatmin olur ve hukukun kendisine verdiği güvenceyle hayatına devam eder. Toplumdaki varlığını ve haklarını bu şekilde garanti altına alır.

Bir fiilin ortaya çıkmasında sebepler gibi tali unsurlar vardır. Bunlar bir çeşit fiilin ortaya çıkması için gerekli olan sıhhat şartlarıdır. Eğer bu şartlar fiilin faili tarafından oluşturulmuşsa fiili yapmış gibi muamele görür. Ortaya çıkan durum iyi veya kötü olsun fark etmemektedir.

İslam hukuku bu durumu “es-Sebebü ke'l fail” yani “Sebeplenen yapan gibidir” sözüyle formüle etmiştir.²⁴⁶

1.2.4. Kesb Teorisini Savunanlar

Kesb, kelime anlamı olarak; kazanç elde etme, mal kazanma, rızık istemek anlamlarına gelmektedir.²⁴⁷ Kesb, her makdurun kendi kudret mahallinde meydana gelmesidir. Fiil, insanın kudret mahallinde değilse bu halktır.²⁴⁸ Diğer bir deyişle insanın kudretini ve iradesini bir iş yapmaya sevk etmesi kesbdir. Bunun peşinden Allah Teâlâ'nın fiili ve işi icad etmesi halktır. Buna göre bir makdur (fiil) iki kudretin dâhili ve tesirinde bulunmaktadır.²⁴⁹ Fakat makdurun gerçekleşme yönleri değişiktir. Burada iki yön söz

²⁴⁵ Yazıcıoğlu, **a.g.e.**, s. 135–136

²⁴⁶ İbrahim Kâfi Dönmez, “Sebeplenen” md. **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları, 2009, s. 244–248

²⁴⁷ Mustafa İbrahim, **a.g.e.**, s. 786

²⁴⁸ Kesb ve halk arasındaki farklar için bkz. Nesefî, **a.g.e.**, s. 242

²⁴⁹ Taftazânî, **a.g.e.**, s. 165

konusudur: Fiil îcad yönünden Allah'ın makduru, kesb cihetinden ise insanın makduru. Allah, hâlık; kul kasibdir.

Kelâm âlimleri, halk ve kesb arasındaki fark nedir? sorusuna farklı cevaplar vermişlerdir. Yapılan yorumlardan bazıları şu şekildedir.

1-Kesb, aletle (organla) vaki fiildir. Halk ise aletsizdir.

2-Kesb, insanın kudretinin mahallinde yani bedeninde vaki olan bir makdurdur. Halk ise hâlıkın kudretinin mahallinde vaki olan bir fiil değildir.

3-Kesb, kadirin tek başına yapması mümkün olmayan şeydir. Halk, kadirin yalnız olarak yapması mümkün ve sıhhatli olan işidir.²⁵⁰

Kâdı Abdulcebâr kesbi, “ Kendisiyle bir fayda elde edilen veya zarar giderilen fiil” şeklinde tanımlar. Arapların kendisiyle fayda sağlanan veya onunla zarar giderilen eylemleri kesb olarak isimlendirmeleri buna delil olarak gösterilir. Bu bağlamda kesb kazançla eşdeğer anlamlarda kullanılmıştır.²⁵¹

Kesbin ıstilahî anlamı esas alınarak açıklanmak istenmesine karşın ise Kâdı Abdulcebâr bunun mümkün olmadığına dair beyanlarına devam etmektedir. “Makul olmayan(bilinmeyen) bir şey üzerine ıstilah bina etmek mümkün değildir. Çünkü bir şeyin önce manası bilinir, sonra lügatte bunun herhangi bir karşılığı yoksa ıstilahlaştırır.”²⁵² “Eğer kesb makul bir görüş olsaydı Zeydiyye, Mu'tezile, Havâric ve İmâmiyye gibi Mücbire (Eş'ârîlik)'nin muhaliflerinin de onu anlaması gerekirdi”²⁵³ diyerek kesbi yorumlamayı bile faydasız görmektedir. Gerekçe olarak da kesp tabirinin izah etmeye çalıştığı fiilin Allah tarafından mı yoksa kul tarafından mı yaratıldığı düşüncesindeki belirsizlik halidir, taşıdığı karmaşık yapıdır. Yine fikrine destek olarak kesb teorisinin, diğer eş zamanda etkin olan mezheplerce gündeme alınmamasını da, teorisinin makul olmamasına bağlamaktadır. Eğer makul olsaydı fikrî atmosferin yoğun ve fikir alışverişinin hızlı olduğu, muhalif fikirlerin derhâl çürütülmeye çalışıldığı bu dönemde insanlar kesinlikle bu fikre duyarsız kalmazlardı, diyerek, kendi görüşünü ispat etmek istemektedir. Ve de kesbin mantıksız olduğuna dair bir takım deliller ileri sürerek akli çıkarımlar yapmaktadır.²⁵⁴

²⁵⁰ Taftazânî, **a.g.e.**, s. 165

²⁵¹ Kâdı Abdulcebâr, **a.g.e.**, c. 2, s. 106

²⁵² Kâdı Abdulcebâr, **a.g.e.**, s. 106

²⁵³ Kâdı Abdulcebâr, **a.g.e.**, s.108

²⁵⁴ Kâdı Abdulcebâr, **a.g.e.**, s. 112-116

Kesb, insan fiilinin yaratılmasını tümüyle Allah'a nisbet eden Cebriyye ile efâl-i ibâdı tamamen insana nisbet eden Mu'tezile' ye karşı geliştirilmiş birara formül, bir çıkış kapısıdır. Kesb, insanın fiili yapmayı istemesi ve o fiili Allah'ın yaratması şeklinde tarif edilir.²⁵⁵ Eş'ârî de insan fiilleri meselesinde kesb tabiriyle Cebriyye ve Mu'tezile gibi iki mezhep arasında orta bir yol tutmaya çalışmıştır.²⁵⁶

1.2.4.1.Eş'ârîyye'de Kesb Teorisi

Ebu'l Hasan Ali b.İsmail el-Eş'ârî (324/935), efâl-i ibâd konusundaki görüşlerini kesb teorisiyle açıklar. Kesb, insanın ihtiyari fiillerine verilen bir isimdir.” Kesb, yaratma yönünden Allah'a, fiil yönünden insana aittir.”²⁵⁷Eş'ârîye göre kesb;“yaratılmış bir kudretle müktesibden (kesb eden insan) meydana gelen şeydir.”²⁵⁸

Eş'ârî'nin kesb anlayışına göre insanın fiili dört ana insura dayanmaktadır.

- 1.Önceden var olan yaratılmış bir irade.
- 2.Yaratılmış bir güç.
- 3.Fiilin istitaatle beraber olduğu bitmiş bir iş.
- 4.Kudretle fiil arasında adına kesb denilen bir bağıntı olup kudretin fiile olan etkisi.²⁵⁹

Bakillânî ise kesbi; “İnsanın fiilleriyle birlikte bulunan bir kudretle fiilinde tasarrufta bulunması, şeklinde tanımlayarak kesbi, ihtiyari fiillerle zorunlu fiiller arasındaki farkı anlamaya temel oluşturan bir durum olarak izah eder.”²⁶⁰

İzmirli İsmail Hakkı ise kesbi; Kulun fiilin ortaya çıkmasını sağlayan bir irade ve kudretinin olduğunu, bu kudretin fiilin yaratılmasını değil yapılmasını sağlayan bir kudret olduğunu ifade etmektedir. Kulun görevi fiilin bilinçli olarak yapılmasını sağlamaktır. Kul kâsib, Allah hâlıktır. Kesb, fiilin üzerinde gerçekleştiği bedenle kaim bir kudrettir, yaratma içinse böyle bir mahal düşünülemez şeklinde konuyu özetlemektedir. Eş'ârî'nin bu kesb anlayışının fiilin yapılmasında insana çok az rol vermesinden dolayı “Hâzâ edakku min kesbi'l- Eş'ârî” sözü Kelâmcılar arasında deyimleşmiştir. İzmirli İsmail Hakkı; Eş'ârî'nin Cebrî anlayışa yaklaştığını şu ifadelerle dile getiriyor:

²⁵⁵ Kâdı Abdulcebbar, **a.g.e.**, s. 774

²⁵⁶ eş-Şâfiî, **a.g.e.**, s. 471

²⁵⁷ Şerafettin Gölcük, **Kelam Tarihi**, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2011, s. 98.

²⁵⁸ el-Eş'ârî, Ebü'l Hasan Ali b. İsmail, **el-Lüm'a fi'r-Redd Ala Ehli'z- Zeyğ ve'l Bid'a**, Beyrut: Darü'l Kütübü'l İlmîyye, 2000, s. 45; Eş'ârî, **Makalatü'l İslamiyyîn**, s. 395; Özler, **a.g.e.**, s.130

²⁵⁹ Gölcük, **Kelam Açısından İnsan ve Fiilleri**, s.194

²⁶⁰ Özler, **a.g.e.**, s.130

“Eş’ârî kader konusunda Mu’tezile’ye olan muhalefetinden dolayı Cehm b. Safvan’a yani cebr fikrine yaklaşmaktadır. Eş’ârî’ye göre heminsan hem fiili Allah’ın yaratmasıyla olduğundan fiili yapanla fiil arasında bir fark yoktur. Bu halde efal-i ibâd Cenabı Hakkın fiili olup, Eşa’rî düştüğü bu cebrî durumdan kendini kesb anlayışıyla kurtarmaya çalışmaktadır. İnsanın bu şekilde teklif altına girmekte olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu durum Ehl-i Sünnet’in çoğunluğuna muhalif bir anlayıştır.”²⁶¹

Ebu’l Muîn Neseî ise Tebsiratü’l Edille’inde Eş’ârî’nin kesb teorisi hakkında şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Eş’ârî bu mezhebin gerçekliği hakkında bizimle uyum içinde oldu. Fakat kulun fiilinin isimlendirilmesi hakkında bizimle ihtilafa düştü ve o, fiili “kesb” diye isimlendirdi. Fiili mahlûk veya fiil diye de isimlendirmede. Yine kelâmcıların birçoğunun yaptığı gibi şöyle bir isimlendirmede de bulunmadılar. Şüphesiz insanlar ve onların çoğunluğu bu konuyu “kulların fiillerinin yaratılması” bahsi diye isimlendirdiler. Aynı şekilde Eş’ârî ve onun takipçileri olan arkadaşları da kitaplarında aynı şekilde isimlendirdiler. Bu isimlendirme işinden çekinmeleri kendi isimlendirdikleri şeylerle tenakuza düşmelerine sebep oldu. Şüphesiz Eş’ârî bu görüşte Burğus lakaplı Ebû İsa Muhammed b. İsa’ya tabi oldu. O bu konuda gerçekte ihtilafın ibarede olduğunu, mezhebinin aslında böyle bir ihtilaf içinde olmadığını ifade etti.”²⁶²

Ehl-i Sünnet bütün mahlûkatı içine alacak şekilde yaratmanın sadece Allah’ın vasfı olduğunu, bu bağlamda insan fiillerinin de Allah’ın yaratmasıyla olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu durumda insanın kendi fiiline gücü ve tesiri nisbetinde etkisi ve tasarrufu nedir? İnsan kendi fiillerine tek başına malik midir? İnsan istemekle bütün fiillerini yerine getirebilecek kudrete her zaman sahip olabilir mi? İnsan neden her zaman fiillerini istediği şekilde sonuçlandıramamaktadır? gibi sorulara cevaplar vermek gerekecektir.

Eş’ârîler, fiilin gerçekleşmesinde belirleyici olan insanın irade ve kudretinin de Allah tarafından yaratıldığını ileri sürerler. Çünkü insanın iradesi ve kudreti yoktan yaratılmış özellikleriyle Allah’ın yaratması sonucu varlık alanına çıkarlar. Bunun yanı sıra insan irade ve kudretinin de fiil ile aynı zaman dilimi içerisinde gerçekleşmesi gerekir.²⁶³ Bu noktada Eş’ârî sistemindeki temel açmaz fiilin gerçekleşmesinde etkin olan irade, kudret ve yaratmanın tamamının Allah’a bağlanması ile fiilin insana nispetinin nasıl bir

²⁶¹ İsmail Hakkı İzmirli, **Yeni İlmî Kelam**, Ankara: Umran Yayınları, 1981, s. 70

²⁶² Neseî, **a.g.e.**, s. 175–176

²⁶³ Şâfiî, **a.g.e.**, s.471 vd.

arada düşünüleceğidir. Bu noktada Eş'ârîler her ne kadar fiil ve fiile tesir eden iradenin eş zamanlı olarak yaratıldığını kabul etseler de, fiilin söz konusu yaratılan iradeye bağlı olarak gerçekleştiğini öngörmektedirler.

Fahrettin er-Râzî ise bunun “özgür görünümlü bağımlı” (*inne'l insâne muddarrun fi sureti muhtâr*)²⁶⁴ yani her ne kadar insan özgür görünse de aslında Allah'ın iradesinin gölgesindedir şeklinde formüle etmiştir. Her iki formülasyonun anlamı da, fiili yapma anında kendisinde yaratılmış bir dileme gücüyle insan, kendi fiilinin yaratılmasını irade eder, demektir. Dolayısıyla insan yaratılmış bir iradeye sahip olmak bakımından bir etki altında olmakla birlikte, anılan iradenin fiiline tesir noktasında belli bir hürriyete sahiptir. Bu durumda insan, kendi dışında verilen zorunlu bir irade vasıtasıyla ihtiyarî bir fiili gerçekleştirmektedir. Bu sebepten Eş'ârîlere insan fiillerinde cebri vasıta kılanlar anlamında “cebr-i mutavassıt” denilmiştir.²⁶⁵

1.2.4.2.Mâtürîdiyye'de Kesb Teorisi

Ehl-i Sünnet; “Kullardan ve bütün canlılardan zuhur eden fiiller yüce Allah'ın yarattığı şeyler olup Allah Teâlâ'dan başka onların hiç bir mucidi yoktur. Meydana getirilen fiil ister madde olsun ister onun taşıdığı vasıf olsun”²⁶⁶ görüşündedir.

Ehl-i Sünnet'e göre “Mevcut olan fiili sıfatlar iki çeşittir. Birincisi; Allah Teâlâ'nın kulda kendi kudret ve iradesi olmadan yarattığı fiildir. Titreme hastalığına kapılmış kimsenin hareketleri gibi. İkincisi ise; Allah Teâlâ'nın kulda –kendi kudret ve iradesiyle yarattığı fiildir. İhtiyari hareketlerimiz gibi. Bunlardan birincisine halk, ikincisine kesb denilmiştir.”²⁶⁷

Halk ile kesb arasındaki farkı ise Ehl-i Sünnet şu ifadelerle izah etmiştir. “Halk ile kesb arasındaki farka gelince, aletsiz meydana gelen şey halk, aletle meydana gelen de kesbtir. Kudret sahibinin tek başına meydana getirmesi mümkün olan şey halk, mümkün olmayan şeyde kesbdir. Böylece kesb kula, halkta Allah'a ait olmuş olur.”²⁶⁸

Ehl-i Sünnet'e göre “Bütün efâl-i ibâd Sani Teâlâ'nın halkı ile iradesiyle, hükmüyle, kaza ve takdiryledir. Cenabı Hakkın irade ve kudreti şamdır. Ancak ihtiyar-ı beşer münselib değildir. Tarik-i saadet ve şekavete insan kendi ihtiyarıyla sülûk eder. “Her

²⁶⁴ Şâfiî, a.g.e., s. 473

²⁶⁵ Cağfer Karadaş, **İnsan Fiilleri** md.,**Kelam El Kitabı**, Editör; Şaban Ali Düzgün, Ankara: Grafiker Yay., s. 407.

²⁶⁶ Sâbûnî, a.g.e., s. 134; Taftazânî, a.g.e., s.159.

²⁶⁷ Sâbûnî, a.g.e., s. 136

²⁶⁸ Sâbûnî, a.g.e., s. 137

şey Allah'tan" demek kader, halken ve takdiren Allah'a mensuptur demektir. "Bizden demek" de kesben ve ihtiyaren bizden demektir. Bizde hem kudret hem irade vardır.

Evvelen, kudret müessirdir fakat hâlık değildir; hâlık Allah'tır. Bizde kudreti külliye vardır.

Saniyen, bizde irade de vardır. İrade-i külliye yani mümkün olan bütün fiil veya terkten birini tercih etmek şanından olan irade Allah tarafından bizlere hibe edilmiştir. İrade-i cüz'iyeye yani irade-i külliye'nin muayyen ve mahsus canibine, bir fiile teveccühünden ve sarfi istimalinden "Azm-i musammem"den ibaret olan irade bizdendir. Emr-i itibaridir. İrade-i ilahiyye irade-i cüziyyeyi beşeriyyeye tabidir. İrade-i abd, irade-i hakka vesile ve sebeptir."²⁶⁹ Yani kesb, Mâtürîdî'ye göre azm-i musammemdir.²⁷⁰

İmam Mâtürîdî fiillerin insanın özgür irade ve kudreti dâhilinde gerçekleştiğini temel itikadî görüşlerinin yer aldığı kitabı Kitabü't Tevhîd'de şöyle ifade etmektedir.

Fiillerin mecazî olarak Allah'a izafesi caiz değildir. Çünkü O hakikî fail olup hiçbir şeyin kendisini aciz bırakamayacağı kadirdir. Fiiller aslında onun kudretinden çıkmıştır. Eğer fiilin icadı kula raci olsa ve kul bu fiili yoktan ortaya çıkarsa o zaman kul hâlık diye isimlendirilir. Buna ise herkes itiraz eder çünkü Allah'tan başka hâlık yoktur.²⁷¹ Mahlûkat için geçerli olan fiili kesb etmesidir.²⁷² Her bir kişi kendisinden bilir ki kişi fiillerini kendi iradesiyle yapmaktadır. İşte o fail ve kâsibtir.²⁷³

Burada insan fiillerinin gerçekleşmesi için gerekli olan ön şartlar vardır. Bunun en önemlisi istitaattir. "İstitaat, İnsanın kendi fiilini yapması için ihtiyaç duyduğu güce denir. İstitaat ise, güç, kudret, kuvvet, vs. gibi kelimelerle eş anlamlıdır."²⁷⁴ Fiillerin meydana gelmesini sağlayan bu kuvvet cismin bir parçası değil bir arazdır. Sürekliliği yoktur, varlığı bir başkasına bağlıdır.²⁷⁵

Mâtürîdî'ye göre istitaat iki çeşittir. Birincisi; Sebeplerin uygunluğu ve aletlerin sağlam olmasıdır. Bu çeşit kudret fiillerden öncedir. Gerçekte bu kudret fiilin yapılması için yeterli değildir. Fakat fiillerin varlığı onunla kaimdir. İkincisi ise; Sadece fiille bulunarak, fiillerin meydan gelmesini sağlayan, ancak fiili ortaya çıkaran kudrettir.²⁷⁶ Yani

²⁶⁹ İzmirli, **a.g.e.**, s. 330

²⁷⁰ İzmirli, **a.g.e.**, s.72; Taftazânî, **a.g.e.**, s. 40

²⁷¹ Mâtürîdî, **a.g.e.**,s.305

²⁷² Mâtürîdî, **a.g.e.**,s. 306

²⁷³ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 307

²⁷⁴ Sâbûnî, **a.g.e.**, s.129

²⁷⁵ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s. 346

²⁷⁶ Mâtürîdî, **a.g.e.**, s.342

kudret fiille beraberdir. Kudret fiilden sonra olsaydı o fiili yapan kimse için bir acziyet olurdu.²⁷⁷

“Mâtürîdîler, fiilden önce bir kudretin varlığını kabul etmekle, Eş’ârîlerden ayrılmaktadırlar. Matürîdîler, bir kudretin aynı anda iki zıd yön için elverişli olduğunu kabul ederken, Eş’ârîler kudretin oluşumunu tamamen Allah’a vermektedirler. Mesela taat ile masiyet sahip oldukları fiil özelliği bakımından değil sadece ilahî emir ve yasağa nispetleri itibariyle ayrıcalık arz ederler. Secde Allaha yapılırsa taat, puta yapılırsa isyan olur.”²⁷⁸

İstitaatın iki yönlü olduğunu İmam-ı A’zam Ebû Hanîfe (150/767) şöyle ifade etmektedir:

“Kulun kendisiyle kötülüğü işlediği güç, bizatihi kulun iyiliği işlemesi içinde müsaittir. Kul, Allah’ın kendisinde meydana getirdiği, kötülükte değil iyilikte kullanılmasını emrettiği istitaati sarf ve tercihinden dolayı (yaptığı fiilin karşılığını) görecekler.²⁷⁹ Yine istitaat fiilden önce veya sonra değil fiille beraber vardır. Eğer istitaat fiilden önce olsaydı, kul ihtiyacı anında Allah’tan müstağni olurdu. Bu ise “ Müstağni olan Allah’tır. Sizler ise muhtaçsınız.”²⁸⁰ Ayetine muhalif olurdu. İstitaatın fiilden sonra olması fiilin takatsiz, güçsüz meydana gelmesini gerektireceğinden imkânsızdır.”²⁸¹

“Mâtürîdî her şeyden önce insanın fiil sahibi bir varlık olduğunu kabul etmektedir. İnsan mademki bir iş, bir hareket, bir eylem yapabiliyor o halde fiil sahibi demektir. Matürîdî ayrıca akılla, tecrübeyle ve dini metinlere dayanarak, insanın fiil sahibi bir varlık olduğunun anlaşılabilirliği düşüncesindedir. Allah bazı davranışların yapılmasını emrettiği gibi bazı hareketlerden kaçınılmasını da istemiştir. İnsana mükâfat vereceğini va’d etmiş, ceza vereceğini de bildirmiştir. Bu durumda insanın hiçbir rolü olmadan fiilini Allah yaratmış olsa, bu emir ve yasaklamaların ne anlamı olacaktır. O zaman Allah kendi kendine emrecek, yasaklamalar koyacak, kendi kendine mükâfat ve ceza takdir edecektir. Demek ki Allah’ın emirlerinin dayandığı esas fiilin insan tarafından yapıp yapılamayacağı meselesidir.”²⁸²

Efâl-i İbâd konusundakibütün mesele; Allah ile insanın fiil konusundaki rollerini belirlemede düğümlenmektedir. Mu’tezile meseleyi insan unsuruyla, Cebriyye’de sadece

²⁷⁷ Matürîdî, **a.g.e.**, s. 347

²⁷⁸ Özler, **a.g.e.**, s.118

²⁷⁹ Öz, **a.g.e.**, s. 36

²⁸⁰ Muhammed, 47/38

²⁸¹ Öz, **a.g.e.**, s. 67

²⁸² Yazıcıoğlu, **Matürîdî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi**, **AÜİFD**, 30 (1988), s. 156–169

Allah ile çözmeye çalışmışlar, ancak bu yaklaşımlar kişide tatmin edici bir sonuca ulaşamamıştır. Ehl-i Sünnet kelimcileri ise; Allah'ın yaratmasına ortak kabul etmeden, insanın fiilini hür bir şekilde gerçekleştirebileceğini ortaya koymaya çalışmıştır.

“Mâtürîdî'nin fiilde yönler tespit etmesi, bu izah tarzına mesnet teşkil etmektedir. Fiili hem Allah'a hem de insana izafe etmek, fiilde iki ayrı varlığın etkisini kabul etmek demektir. Mâtürîdî yapılan işin ne ölçüde kime ait olduğunu tesbit etme durumundadır. Zira yapılan iş Mu'tezile'ye göre insana; Cebriyye'ye göre ise tamamen Allah'a aittir. Oysa yapılan iş hem Allah'a hem de insana ait olmalı ki diğer çözümlerin mahzurları ortadan kalkmış olsun. Mâtürîdî bu konuda şöyle der: (İnsanların fiillerinin) birinci yönden onlara ait olmadığı; ikinci yönden ise onlara ait olduğu sabit olmuştur. Bu yönlerden birisi doğal olarak insanla ilgilidir. Bu yönlerden Allah'ı ilgilendiren kısmı; Allah'ın fiile yönelik tasarrufudur. Bu konuda Kur'ân-ı Kerim'de birçok yerde geçen “Allah her şeyin yaratandır” âyeti hareket noktası olmuştur.”²⁸³ Demek ki yaratma yönünden fiile tesir eden güç, Allah'ın kudreti olmaktadır. Özetle Mâtürîdî; Fiil, kesb yönünden insana, halk yönünden ise Allah'a aittir.²⁸⁴ diyerek fiildeki yönden kastını ortaya koymuştur.

Mâtürîdîler, Allah her şeyin olduğu gibi kulun fiilinin de hâlıkıdır tezini ispat için bir takım deliller getirmişlerdir. Birincisi aklî delillerdir; İnsan, fiilinin hâlıkı olsaydı, kendine ait fiillerin tafsilatını bilmesi lazım gelirdi. Kudret ve iradeyle bir şeyin îcad edilmesi için durumun böyle olması zarurîdir. Hâlbuki lazım batıldır. Yani insan yaptığı fiillerin teferruatını bilmemektedir. Zira bir yerden diğer bir yere yürüme fiili, aralıklarda bir takım sükûn hallerinin bulunmasına, bazısı daha hızlı, öbür bazısı daha ağır bir takım hareketlerin mevcut olmasına şamil olur. Hâlbuki yürüyen zat bunun şuur ve bilgisine sahip değildir. İkincisi ise bu konudaki naslardır. “Siz de yaptıklarınızı da Allah yarattı.”²⁸⁵ Bu ayette geçen “ma” kelimesini masdariyet ifade ettiği kabul edilirse zamirin hazfına ihtiyaç olmaması için” yaptıklarınızı” sözünü “amelinizi” şeklinde anlamak gerekir. “ma” kelimesi ismi mevsul olarak kabul edilirse “yaptıklarınızı” sözü, “malumunuzu”(tarafınızdan yapılmış şeyi) manasına gelir ve insana ait fiilleri de şumulüne alır. Zira biz insanların fiilleri Allah tarafından yaratılmıştır veya kul tarafından yaratılmıştır, dediğimiz zaman buradaki fiil sözüyle kelimenin îcad, ika yani meydana

²⁸³ Yazıcıoğlu, a.g.m., s. 156-157

²⁸⁴ Mâtürîdî, a.g.e., s. 309

²⁸⁵ Saffat, 37/96

getirmek demek olan mastar manasını kast etmiyoruz. Aksine mastarla hâsıl olan şeyi, yaratmayla ortaya çıkan ve icatla vücuda gelen hâsılı masdarı kast ediyoruz.”²⁸⁶

İmam Mâtürîdî'nin efâl-i ibâd hakkındaki görüşlerinden hareketle insanın, tamamen Allah'ın mutlak iradesinden ve kudretinden bağımsız olarak fiilleri yapmasından bahsedilemez. Çünkü mutlak yaratıcı Allah olup; fiil yaratma yönünden Allah'a aittir. İnsan ise kendi kapasitesi, potansiyel gücü nispetinde yaratıcının yapılmasına müsaade ettiği veya da yapılmasına imkân ve kudret verdiği fiillerini yapmaktadır. İnsan cüzi iradesini belli bir yönde sarf etmeye kesin karar verdiği ve o tarafa yöneldiği zaman kesp oluşur. O anda Allah, insanın tercih ettiği fiili yaratarak, tercih edilen bu fiilin insanın kazancı olmasına yardımcı olur. Bu şekilde fiil ortaya çıkar.

İnsanın hayatta her istediğini yapamaması, planladığı işlerin her zaman tasarlandığı şekilde sonuç vermeyip başka mecra veya maceralara kapılar aralaması bunun apaçık ispatıdır. Yine bunun bir başka örneği ise insanın, fitrattan gelen yaratıcısına muhtaç olma saikiyle ve bir şefkat, merhamet bekleyerek sıkıntılı olduğu, uğraşmaktan ve altından kalkmaktan zorluk çektiği fiillerinde Allah'a, yüce bir kudrete kendini dua vasıtasıyla arz etmesidir veya acziyetini itiraf etmesidir. Bu durumda kişinin itikadının kuvvetiyle alakalı olup taat veya masiyete yönelme gibi durumlarla kendini göstermektedir.

Mâtürîdîler, sorumluluğu fiilin yaratılmasında değil kesbinde arayarak insanın cüzi iradesiyle; Allah'ın külli iradesinin dışında fiillerini yaptığı tespitinde bulunmuşlardır. Dolayısıyla insan fiilini kendine mal ederek dünyevî veya uhrevî ceza ya da mükâfata bu şekilde muhatap olabileceğini ifade etmişlerdir.

Mâtürîdîler, Kur'ân-ı Kerim'deki efâl-i ibâdla ilgili âyetleri Kur'ân'ın anlam bütünlüğü çerçevesinde ele almışlar ve insanın sorumluluğunu bu şekilde tespit etmişlerdir. Yani Allah mutlak yaratıcıdır; İnsan ise, kul olmanın bağımlılığıyla beraber O'nun izni çerçevesinde fiillerini yapmaktadır.

²⁸⁶ Taftazânî, a.g.e., s. 159–160

İKİNCİ BÖLÜM

EBU'L MUÎN en-NESEFÎ'DE İNSAN FİİLLERİ (EFÂL-İ İBÂD)

2.1. İstitaat

Kudret, mutlak yaratıcı olan Allah'ın mahlûkatın yaratılmasını ve idaresini sağlayan subutî bir sıfatıdır. Bu sıfat ilim ve iradeyle beraber bir fiilin ortaya çıkmasını sağlayan üç temel unsurdan birisidir. Bunun insana yansıması olan küçük hali, insana tecellisi ise sorumluluğun kaynağıdır. İnsanın fiillerini yapabilmesini kendisine bağlı olduğu kudret hakkında Neseî şu değerlendirmelerde bulunmaktadır.

2.1.1. Neseî'de İstitaat (Fiile İlişkin Güç)

Neseî'ye göre istitaat, takat, kudret, kuvvet ve buna yakın manalara gelmektedir. İstilahî anlamda ise; “kulun, fiili gerçekleştirme gücüdür”²⁸⁷ Neseî, fiilin ortaya çıkışındaki ana etkenin istitaat olduğunu ve âlemdeki her şeyde olduğu gibi bununda yaratıcısının Allah olduğunu ifade etmektedir. Kullardaki yaratma kudretinin Allah'ın yaratmasıyla olduğunu bunun aksini iddia etmenin ise küfür ve tensiye (senevilik, düalizm)²⁸⁸ olduğunu belirtmektedir. Kula fiili işleme gücü ve potansiyeli vermek Allah'tan o fiili gerçekleştirmek amacıyla gayret, çaba ve azmi göstermek kuldandır.²⁸⁹

Neseî, istitaatın tanımıyla beraber efâl-i ibâdın yaratılması hakkındaki görüşünü baştan ortaya koymaktadır. Bütün Ehl-i Sünnet kelamcıları gibi hâlık vasfını Allah'a; fiili işleme (kesb) ve sonuçlarına hayr veya şer olarak katlanma durumunu da kula atfetmektedir.

Neseî'ye göre; istitaat iki kısımdır. Birincisi (fiilin gerçekleşmesi için gerekli) fiziki şartların ve gereçlerin uygun ve yerinde; organ ve uzuvların sağlıklı olmasıdır ki yüce Allah'ın şu ayetindeki mana budur. “*Yoluna gücü yetenlerin o evi haccetmesi, Allah'ın insanlar üzerinde bir hakkıdır.*”²⁹⁰ Ayette geçen gücü yeten ifadesinin yol azığı ve yolculuk araçları olduğu söylenmiştir. Bu ayette ifade edilen fiildeki kudret değildir, fiilden önceki istitaattır. Neseî bu anlamda şu ayetleri de delil olarak sunar.

“...Buna da gücü yetmeyen, altmış fakir doyurur.”²⁹¹

“...Gücümüz yetseydi mutlaka sizinle beraber çıkardık.”²⁹²

²⁸⁷ Neseî, **a.g.e.** s.113; **Tevhîdin Esasları**, s.85

²⁸⁸ Neseî, **Tebîr**, s. 180

²⁸⁹ Neseî, **Bahru'l Kelâm**, s.27

²⁹⁰ Âl-i İmrân,3/97

²⁹¹ Mücadele,58/4

²⁹²Tevbe, 9/42

İkincisi ise; fiili meydana getiren gerçek kudrettir ki yüce Allah'ın şu ayetinde geçen istitaat bu manadadır. “*onların hem işitmeye güçleri yetmiyor hem de göremiyorlardı.*”²⁹³ “Yüce Allah onları bu yüzden kınamıştır. Kınama ise fiziki şartların müsait, organların sağlıklı bulunmasına rağmen gerçek kudret yok edildiği bir durumda söz konusudur. Yine Mûsa (a.s.)’nın arkadaşının “*Sen benimle birlikte bulunmaya güç yetiremezsin.*”²⁹⁴Bu ikinci istitaat araz olup bize göre fiille birlikte meydana gelir.”²⁹⁵

Buna göre istitaat araz (cismin dışında bir mana) dır. Fiili meydana getirir ve bu istitaat fiille beraberdir. İstitaat, yani kulun fiili işleme potansiyeli fiille beraber var olup; Cenabı Hak tarafından kula fiili işleme anında verilmektedir. Bu kuvvet fiilin işlenmesinden sonra kaybolmaktadır.

Mu'tezile'ye göre ise istitaat yani kudretin fiile bitişik olmaksızın (önceden olduğu) kabul edilmektedir. Aksi durum teklif-i mâ lâ yutaktır.²⁹⁶ Neseî, Mu'tezile'nin bu görüşüne karşı çıkararak; bunun kişinin fiili yapacağı zaman Allah'tan müstağni olacağını ifade eder. Kullar için yaratma kudretinin kabulü, yaratıcının aciz kılınması veya fiil yapmaktan engellenmesi sonucunu doğurur.²⁹⁷Zaten Mu'tezile de adalet ilkesini bu görüşün üzerine bina etmektedir. İnsan fiilini kendisi yaratacak ki bir sorumluluğu olsun anlayışını kabul etmişlerdir.

“Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında istitaat konusunda söz konusu ihtilaf görüldüğü kadarıyla istitaatın tanımından kaynaklanmaktadır. İstitaat, insanın önceden sahip olduğu sebeplerin selameti ve aletlerin sıhhati olarak ele alındığı takdirde bu iki mezhep arasında bir ihtilaf olmayacaktır.”²⁹⁸

2.1.2.Efâl-i İbâdın Yaratıcısı Kimdir?

Neseî'ye göre, fiillerin ve mahiyetlerinin yaratıcısı Allah'tır. Allah, fiilleri yokluktan varlığa çıkararak vücut vermiştir. Mahlûkat (insan) ise yaptığı fiillerinden sorumludur.²⁹⁹ İnsanın fiilleri de tıpkı insan gibi Allah'ın birer mahlûkudurlar. Fiillerinde, insanında ilk yaratıcısı Allah'tır.

²⁹³ Hûd, 11/20

²⁹⁴ Kehf, 18/67

²⁹⁵ Neseî, **Tebşıra**, s.113–114–115; **Tevhîdin Esasları**, s. 85-86

²⁹⁶ Kâdı Abdulcebbar, **a.g.e.**,s.146

²⁹⁷ Neseî, **a.g.e.**, s. 97

²⁹⁸ Hamdi Gündoğar, “*Ebu'l Muin en-Neseî'nin İnsan Fiilleri Probleminde Mutezile' ye Yöneltilmiş Eleştiriler*”,**Kelam Araştırmaları**, 2011, c. 9, Sayı: 1, s. 199–214

²⁹⁹ Neseî, **Tebşıra**, s.176

Ebu'l Muîn Nesefî, Ehl-i Hak için şu söz ile fiillerin Allah'ın bir mahlûku olduğuna delil getirmektedir. “(Allah) her bir şeyin hâlıkıdır.”³⁰⁰ Kulların fiilleri de birer şeydir. Ayet umumi olduğu için Allah kulların fiillerinin yaratıcısı olur. Hasımlar (Mu'tezile) bana itiraz ederek şöyle diyorlar : “Kulların fiilleri ayetteki gaye delili ile bu ayetten tahsis edilmiştir. Şüphesiz efâl-i ibâd medih mahrecinden çıktı. Efâl-i ibâdın bu ayetin çerçevesine girmesiyle de medih manası gider. Bilakis zemmi gerektiren bir mana sabit olur. Çünkü kulların fiillerinin bazısı Allah Teâlâ için iftiradır. Onu layık olmadığı bir sıfatla sıfatlamaktır. Ve onun için bir tahkirdir. Onun dostlarını öldürmektir. Onun peygamberleri ve evliyaları hakkında rastgele konuşmadır. Ve elçileriyle mahlûkatını karşılaştırmaktır. Vahyinde güvendiklerini emir ve nehyi tebliğ edenleri takdir ettikleri kötü şeylerle karşılaştırmaktır. Ve kaba kuvvetle onun kudret alanı içerisine girmektir.”³⁰¹ Dolayısıyla da “Fiiller yüce Allah tarafından yaratılmıştır. Sevap-ceza gibi sonuçlar ise insanların fiillerinin sonucudur. Herkes kendi seçimiyle fiiline karar verir ve onu yapar. Emir ve yasaklar ise fiil sahibi olan insan için geçerlidir. Eğer böyle bir durum olmasaydı yani fiilinde etkisi olmayan bir varlığa emir veya nehy telkininde bulunmak Allah için abes bir iş olurdu. Kendi kendine emreder, kendi kendine yasaklardı ki bu da yarattığı fiillerde hikmet sahibi olan Allah'a hikmetsizlik nispet edilmesidir.” Eğer bunların hepsi yüce Allah'tan olup kulun hiçbir fiili bulunmasaydı; Yüce Allah kendisi itaatkâr ve isyankâr, sevap ve cezaya müstahak yaptıklarıyla karşılık gören olurdu ki bunların hepsi küfür ve sapıklıktır.”³⁰²

Nesefî fiillerin yaratılmasında Mu'tezile ve Cebriyyeyi hedef alarak her ikisinde ifrat ve tefrit ettiğini belirtmiştir. Mu'tezile kulların fiillerinin yaratılmasını Allah üstlenseydi emre ve nehye muhatap kendisi olurdu. Cebriyye ise fiillerin yaratılmasını insan üstlenseydi, fiil kulun kudreti altında olsaydı, Allah'ın kudretinin altına girmesi zor olurdu gibi fikirler beyan etmişlerdir. Nesefî her iki görüşünde yanlış olduğunu beyan ederek “bir makdurun iki kadirin kudreti altına girmesi” formülünü ileri sürerek her iki duruma da açıklık getirir. Buna bağlı olarak hem Mu'tezile hem Cebriyye fiilin iki kudret altında olmasını kendi gerekçelerine binaen mümkün görmezler.

Nesefî, fiillerin yaratılması konusunda her şeyin yaratıcısı o fiili işleyenin olması gerektiği gibi bir anlama durumunda, haşere gibi küçük mahlûkların hareketleri bile bu

³⁰⁰ Zümer, 39/62

³⁰¹ Nesefî, **a.g.e.**, s. 181 v.d.

³⁰² Nesefî, **Tevhidin Esasları**, s. 94 vd.

kapsama girer ki; yaratmada Allah'a eşit bir konumda olunur. Bu da aşırı bir cehalettir, diyerek yaratma işini sadece Allah'a mahsus kılar.

Mu'tezile'nin efâl-i ibâd hakkındaki görüşünü ise Neseî şöyle izah etmektedir:

Eğer Allah Teâlâ insanların fiillerinin yaratıcısı olsaydı; o zaman kendine emredip yasaklayan veya yapılan bir fiilden dolayı kendine sevap (hayr) vaad veya da tersine kendini ilâhî cezayla tehdit eden olurdu. Çünkü efâl-i ibâd kendisi yarattı. Bu durumda mümin, kâfir, itaat eden ve isyan eden kendisi olurdu. Bu da muhaldir ve bunu söyleyenin dinden çıktığına hükmolunur.³⁰³

Neseî, Mu'tezile'nin eleştirisini sunduktan sonra bir fiilin olup olmamasının Allah'ın emrine bağlı olduğunu aksi halde o fiilin gerçekleşmeyeceğini ifade etmektedir. Bununla beraber, fiilin yoktan yaratıldığını, insanında fiillerin kesbini gerçekleştirdiğini ve fiillerde (emir, nehiy, va'd, vaîd... v.s) insanın sorumluluğundan bahsederek bu görüşlerine âyetlerden deliller getirmektedir.

"...dilediğinizi yapın"³⁰⁴, "hayır işleyin"³⁰⁵, "Böylece Allah, onlara işledikleri fiilleri pişmanlık kaynağı olarak gösterir"³⁰⁶, "Kim zerre ağırlığınca bir hayır işlerse onun mükâfatını görecektir. Kim de zerre ağırlığınca bir kötülük işlerse onun cezasını görecektir."³⁰⁷, "(Bütün bunlar) işledikleri amellere karşılık bir mükâfat olarak verilir."³⁰⁸

Neseî'nin ifade ettiği gibi, Allah'a itaat eden kimseye sevap, isyan edenlere de ceza vaîd edilmiştir. Herkes yaptığı işin farkında ve bilincindedir. Kesbetme, insanın sorumluluğundadır. Kötülüklerin yapılması, aşırılıkların Allah'a nisbet edilmesi aklen çirkindir. Çünkü akıl, insanların cezalandırılmasına vesile olan şeylerden nehyetmekle emir olunmuştur. Fiilin yapılmasının Allah'a nispeti ise batıldır.³⁰⁹

Ebu'l Muîn Neseî kulun fiili işlemesi ve fiile ilişkin gücün yaratılması hakkında ise şöyle demektedir;

Neseî, ezelde her bir şeyin takdir edildiği anlayışına şöyle bir soru sorarak serzenişte bulunmaktadır. Hayr ve şer, iman ve küfür, itaat ve isyanın, Allah'ın ezelde çizdiği plana uygun olarak onun hükmü, isteği, iradesi, desteği ve yardımsız bırakmasıyla meydana geldiğini söylersek, o halde kul hangi sebepten dolayı ceza ve mükâfatı hak

³⁰³ Neseî, **Tebşıra**, s.178

³⁰⁴ Fussilet, 41/40

³⁰⁵ Hacc, 22/77

³⁰⁶ Bakara, 2/167

³⁰⁷ Zilzal, 99/7-8

³⁰⁸ Vâkıa, 56/24

³⁰⁹ Neseî, **a.g.e.**, s.177

edecek? diyerek konuyu şöyle izah etmektedir. Kullara haklarında hükmetme, emir ve yasaklar koyma yetkisi, salahiyeti Allah'tandır. Kullara düşen bu emir ve yasaklara ittiba etmektir. Bununla beraber fiillerin işlenmesi için kula fiil anında o fiili yapabilme potansiyeli veren Allah olup kulun üzerine düşen ise çaba ve azim göstermektir. Kuldun fiilin işlenmesi için bir kasıt olduğunda ise Allah Teâlâ'da fiilin yapılması için insana kuvvet verir. Böylece bu fiilin sonucuna göre kul ödülü veya cezayı kendi eliyle kazanmış olur.³¹⁰

Nesefî'nin bu konudaki görüşü özetle, mutlak yaratıcı Allah olup, insanda kendi özgür iradesiyle kesbettiği fiillerinden sorumludur. Bizimde bu konudaki kanaatimiz böyledir.

2.1.3. Bir Makdurun İki Kâdirin Kudreti Altında Olması

Nesefî, insan fiilleri üzerinde iki kudretin etkili olduğunu söylemektedir. Bu görüşünü de daha önce ifade ettiğimiz gibi Allah hâlık, kul kâsib diye formüle etmiştir. Nesefî bu görüşünü; Mu'tezile ve Cebriyye'nin tezlerine cevaben bir orta yol formülü olarak sunmuştur. Kul, fiillinin hâlıkı değil kasibidir, diyerek bir fiile iki kadirde müdahalede bulunabilir. Cebriyye, kul, fiilin hâlıkıdır, diyerek kulların tedbir ve kudretini fiiller üzerindeki fiilî etkisini yok saydı. Mu'tezile ise, efâl-i ibâdı kullara hasrederek Allah'ın fiiller üzerindeki tedbirini yok saydılar.³¹¹

“Kul, yüce Allah'ın ilminin dışına çıkılamayacağı gerçeğine rağmen, yaratıcının onun yapacağını bilmesi sebebiyle, cebr altında olmadığı gibi; yüce Allah'ın onu yaratması ile de cebr altında değildir. Aynen Allah'ın, kulun seçime dayalı fiilini bilmesi, kişiyi onu yapmaya mecbur kılmadığı gibi, seçime dayalı fiilini yaratması da kişiyi onu yapmaya mecbur kılmaz.”³¹²

Bu bağlamda Mu'tezile, efâl-i ibâdı, adalet anlayışının vermiş olduğu bir perspektifle Allah'ın kudreti dışında tutarken, insanı, istemeden de olsa yaratılma açısından Allah'tan uzaklaştırırken; Cebriyye ise insana hiçbir etkinlik vermeyerek, insanın kudretini nefyederek insanı robotlaştırmaktadır. Peki, o zaman insana verilen kabiliyetleri insan nasıl ve ne şekilde kullanacaktır? Diye bir soru sormak icap etmektedir. Özellikle Cebrî düşünce insanı ve kudretini yok saymak gibi bir duruma düşmektedir. Bu da hem önceki nesiller hem de günümüz insanının da tecrübeleriyle geçersiz bir düşünce şeklidir ve de teklife

³¹⁰ en-Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed, **Bahru'l Kelâm**, (Terc. Ramazan Biçer), İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010, s. 27

³¹¹ Nesefî, **a.g.e.**, s.173

³¹² Nesefî, **Tevhîdin Esasları**, s. 99

zıttır. Tarihsel konjonktürü de göz önüne aldığımızda çok da revaç bulmayan bu düşünce tarzı belli sıkıntılı dönemlerde ve dar mahallerde ancak uygulama alanı bulmuştur. Cebri düşüncenin, ötekileştirmenin zirvede olduğu mezheplerin teşekkül döneminde diğerini karalamanın, damgalamanın, dışlamanın bir aracı haline gelmiş bir düşünüş tarzı olduğu kanaatindeyiz. Elbette ki günümüz insanında da bu düşüncenin bulunması insanın fitratının sonucudur. İnsan kaybettiklerine “keşke” dememek için olayı kadere (her şeyin Allah katında yazıldığına ve öyle olmak zorunda olduğuna) havale etme kolaycılığına kaçmaktadır. Bu şekilde psikolojik tatmin sağlayarak iyi insan olduğuna kendini inandırmaktadır. Vahye muhatap olup onu anlayıp yaşama konumundaki insanı etkisizleştirmektedir. Bu durumu “ben yaşıyorum” diyen hiçbir insan kabul etmez. Özellikle fiiller kötü sonuçlar doğurmuşsa beşeri vicdan da bunu kabul etmez. Tarih bunun pek çok örneğini bize öğretmiştir. İnsan vicdanı, içinde iman olan herkes de, bu olaylardan Allah’ı değil o fiilleri yapanları sorumlu tutmuştur.

Yine mutlak kâdir olan Allah’ın insanın ne yapacağını bilmesinin onu cebre götürdüğü düşüncesine gelince; mutlak kâdir olan Allah’ın insanın ne yapacağını bilmesi veya fiili yaratması, insanı o fiili yapmaya mecbur kılmamaktadır. İnsan, fiillerini, Allah’ın kendisine vermiş olduğu kudret, bir takım fiziki yeterlilikler, almış olduğu eğitim ve içinde yaşadığı toplum ve çevresini de dikkate alarak, bilerek, isteyerek ve seçerek yapmaktadır. Dolayısıyla insanın bu bilinçli tercihiyle yapmış olduğu fiilleri sadece Allah’a hasretmek veya sadece insana vermek yanlıştır. İnsan iradesiyle bu fiilleri kesbeder. Kişisel ve insani değerlerine göre –görecelide olsa- neyin iyi neyin kötü olduğuna sonuçta kendisi karar verir. Onun için mükellef bir varlık olarak imanla vazifelendirilmiş, ilahi hitaba muhatap kılınmıştır. Zira sorumluluğun tespiti için fiilin yaratılması değil, fiilin yapılması esas alınmaktadır.

Bununla birlikte kudrete konu olan bir şeyin ilki “yaratma kudreti” diğeri ise “kazanma (kesb) kudreti” şeklindeki iki kudret altına girmesi mümkündür. Kulu kudret sahibi yapan Allah’tır. Kulunda kudreti bulunduğu göre fiil zorunlu bir şekilde iki kudret sahibinin kudretiyle meydana gelir.³¹³

Nesefî, bu durumda, Mu’tezile’nin, “Bir fiilde iki kadirin etkisinin kabul edilmesi fikrini şirk olarak nitelemesinin yanlışlığına değinmektedir. Bir şeyin farklı açılardan iki kişiye izafe edilmesi, çirkin tanımına girmez. Nesnelere yaratma açısından Allah’ın mülkü kullanma açısından insanın mülküdür. Bu mülkiyette kul Allah’ın ortağı değildir. Yaratma

³¹³ Nesefî, **Tebşıra**, s. 195; Nesefî, **a.g.e.**, s. 100

yoluyla Allah'ın mülkü olan şey, onun tasarruf yetkisi olması açısından da kulun mülküdür.”³¹⁴

Ehl-i Sünnet akidesine göre Allah'ın dışında bir yaratıcı kudretin olması muhaldir. Neseî’de bu durumu delillendirmeye gayret sarf etmiştir. Bizimde efâl-i ibâd hakkındaki kanaatlerimizde bu yöndedir. Fâniyiz ve âlemlerin Rabbine karşı sorumluyuz. “Bütün işler O’na döndüğü” gibi biz de işlerimizle O’na döneceğiz.

Neseî, efâl-i ibâd hususunda Mu’tezile’nin bazı ayetleri kendi fikirlerini ispat hususunda “keyfe mâ yeşâ” kullandığına şu ayeti vererek delil getirip tepki göstermektedir.

*“Ehl-i Kitaptan bir grup, okudukların kitaptan sanasınız diye kitabı okurken dillerini eğip bükerek. Hâlbuki okudukları kitaptan değildir. Söyledikleri Allah katından olmadığı halde: Bu Allah katındandır, derler. Onlar bile bile Allah’a iftira ediyorlar.”*³¹⁵ Bu ayetle, Mu’tezile’nin sözlerinin bir anlamı olmadığına dair delil getirmektedir.

Yine Neseî, fiillerin Allah tarafından yaratılmadığı hakkında Mu’tezile’nin delil getirdiği ayetlerden biri olarak şu ayeti zikrediyor. *“Ne Bâhira ve Sâibe ne de Vâsile ve Ham (adı altında hayvanların batıl inançlarla yaratılış amacı dışına çıkarılmaları) Allah’ın emri değildir. Fakat hakikati inkârda ısrar edenler, kendi uydurdukları yalanları Allah’a yakıştırıyorlar. Zira onların çoğu kafalarını kullanmıyorlar.”*³¹⁶ Bu âyet müşriklerin mesnetsiz işlerine yani bir takım hayvanların putlara kurban edilmelerinin Allah’tan meşru bir şey olmadığı bağlamında gelmiştir. Dolayısıyla âyetin efâl-i ibâda sarf olunmasının bir anlamı yoktur, alakası da yoktur, demektedir. Neseî bu durumu Mutezile’nin fasit görüşleriyle “kitaba hükmetmeleri” şeklinde değerlendirmektedir.

Neseî kendi delilini ise; *“Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı.”*³¹⁷ âyetiyle delillendirmektedir. Yani sizin amelinizi yarattı. Buradaki “ma” kelimesi fiile bittiği zaman mastar manasında olur. Şöyle denir: “Senin yaptığın şey beni şaşırttı” derken bu “Senin işin beni hayrete düşürdü.”³¹⁸ manasına gelmektedir.

Mu’tezile’ye göre bu ayetten kasıt iş değil, tapılan putlardır. Buradaki ihtilaf dilci Ahfeş ile Sibeveyh’in farklı değerlendirmeleridir. Neseî, Sibeveyh’in görüşünü esas almaktadır. Yani “ma” kelimesi fiile bittiğinde mutlak olarak her ikisi mastar hükmünde olur.

³¹⁴ Neseî, **Tevhîdin Esasları**, s. 100

³¹⁵ Âl-i İmrân, 3/78

³¹⁶ Maide, 5/103

³¹⁷ Saffat, 37/96

³¹⁸ Neseî, **Tebşıra**, s.191 vd.

Nesefî bir başka ayeti de önceki ayetin yorumunun doğru olduğuna dair delil getirmektedir.

“Yapmış olduğunuz iyi işlere karşılık girin cennete”³¹⁹ yani ameleniz sebebiyle. Çünkü ceza, amel sebebiyledir, yapılan nesne sebebiyle değil. Aynı şekilde cennete girmekte amel ilemdir. Allah Teâlâ'nın “Yonttuğunuz şeylere mi tapıyorsunuz?”³²⁰ yani yontma işine mi ibadet ediyorsunuz, sözü de bunun gibidir ³²¹diyerek Mu'tezile'nin delil getirdiği ayetin anlamının farklı olduğunu ifade etmektedir.

Nesefî, devamında ise konuyla ilgili olarak; Basra'lı ve tüm Bağdat'lı kelâmcıların “yaratmaların en güzeli”³²² ayetiyle, kendi devrindeki Mu'tezilî bilginlerin bağlantı kurmasının yanlışlığını ifade ederek yukarıda zikri geçen Bağdatlı ve ilk Basralı bilginlerinde fiillerin yaratılması hususunda kendi gibi düşündüklerini ifade etmektedir. Burada yukarıda zikri geçen ayette yaratma anlamında icad değil, takdir ve tasvir anlamında ‘kulun hâlık olarak isimlendirilmesinin caiz’ olabileceğini söylemektedir.

Bunu da kendi devrinde toplum dilinde kullanılan iki deyimle delillendirmektedir. Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer hakkında “iki Ömer’in sünneti” tabiri kullanılır. Hz. Ebûbekir tek başına Ömer olarak isimlendirilmese de... Bunun gibi güneş ve ayada “iki kamer” denilir ³²³ Kamer ismi tek başına güneşe verilmese de...diyerek fiilin ortaya çıkış sürecinde Allah ve insanın dâhilinin olabileceğini, bunun şirk olarak düşünülemeyeceğini ifade etmektedir.

Nesefî, son olarak konuyu özetlemekte ve birkaç madde halinde görüşlerini netleştirmektedir. Bu konu hakkında söylenebilecek sözlerin çerçevesini şöyle tespit etmektedir.

- 1.Allah'tan başkasına yaratmanın nispet edilmesi imkânsızdır.
- 2.Yaratma gücü olmasa bile kulda bir fiili yapma gücü vardır.
- 3.Bir fiilin iki kadirin kudreti altında olması imkânsız şeylerde değil câiz olan şeylerdedir.
- 4.Kesbin hakikati hakkında açıklamalarda bulunmamız hoşgörümüze dayanmaktadır. Bu açıklamalara aslında ihtiyaçta yoktur.
- 5.Çirkinin icad edilmesi çirkin değildir.

³¹⁹ Nahl, 16/32

³²⁰ Saffat, 37/95

³²¹ Nesefî, **a.g.e.**, s. 191 vd.

³²² Mü'minûn, 23/14

³²³ Nesefî, **a.g.e.**, s.193

6.Şirkin mahiyeti hakkındaki görüşler.³²⁴

2.1.4.İnsanın Fiili İşlemesi: Kesb Teorisi ve Halk

Nesefî, Tebsiratü'l Edille'de “yaratmanın manası, fiil ve kesb” başlığı altında kesbin yapılagelen tanımlarına yer vermektedir.

Kesb, her makdurun kendi kudret mahallinde olmasıdır. Eğer fiil, kulun kudreti dâhilinde değilse bu halktır. Kesb, bir aletle (organla) meydana gelen şeydir, aletsiz meydana gelen şey ise halktır. Makdûrun tek bir kadir tarafından *kusursuz bir şekilde* meydana getirilmesine halk, yine *kusurları (özrü) olmakla beraber* tek bir kadir tarafından meydana getirilen şeyde kesbtir.³²⁵

Nesefî, kulda yaratma kudretinin imkânsızlığını ifade ederek kulların fiillerinde daima kusurlarının olduğunu, yaratmada ise bunun kusursuz bir şekilde işlediğini ifade etmektedir. Bu durumda kul hâlık değil müktesib olarak isimlendirilmektedir. Çünkü Allah yaratmada tektir ve yaratma fiilinde başkasına muhtaç değildir. Muhtaç olmakda hâlıkın vasfı değildir³²⁶ diyerek insanın fiilindeki sınırını tesbit etmektedir.

Nesefî, fiilin yaratma yönünden Allah'a, kesb yönünden de insana ait olduğunu ifade etmektedir. Buna göre insan bir fiili yapmaya kastettiği zaman Allah o fiili yaratır. İnsanın cüz'î ihtiyarını kullanarak yapmaya meyl ettiği fiili Allah, insana verdiği kuvvetle yaratır. İnsan, yaratılan bu fiilde iyi veya kötü yönde tasarrufta bulunarak bu fiili gerçekleştirir. Bu durum tamamen Allah'ın yarattığı kuvvetle (kudretle) olmaktadır.

Nesefî, insanda seçme hürriyetinin varlığını kabul ederek insanın yaptığı fiilde etkisinin olması için fiili irade etmesi ve kastetmesini şart koşar. İnsanın fiili seçmesi ve ona yönelişiyle beraber Allah, o fiili kulun isteği, seçimi doğrultusunda yaratmaktadır. Bu da insanın kesbi olmaktadır.³²⁷“Aynı şekilde kudret sahibinin, fiil meydana gelmeden önce onu yapmaktan kaçınma ve aksini elde etme imkânı vardır.”³²⁸

Mu'tezilî kelâmcılardan Kâdı Abdulcebbar ise kesbi şöyle tanımlar: “kesb, kendisiyle bir fayda elde edilen veya zarar giderilen fiil” demektir. Kesbin tanımını bu şekilde yaparak bunun gayrı makul bir şey olduğunu ifade etmektedir.³²⁹ Kâdı Abdulcebbar, kesb anlayışının yanlışlığını uzunca delillendirmeleriyle beraber anlatarak sonuçta kesbte eğer bir kudret varsa ve fiili işleyen insan ise ve bundan da sorumluya bu

³²⁴ Nesefî, **a.g.e.**, s 193–194

³²⁵ Nesefî, **a.g.e.**, s. 242

³²⁶ Nesefî, **a.g.e.**, s. 242; Kesb için ayrıntılı bilgi; Taftazânî, **Şerhu'l Akâid**, s. 166

³²⁷ Geniş bilgi için bkz. Nesefî, **Tebsıra**, s. 225 vd.

³²⁸ Nesefî, **Tevhîdin Esasları**, s. 107

³²⁹ Kâdı Abdulcebbar, **a.g.e.** s. 106 vd.

ancak insanın fiili olur demektedir. Kesbin gayr-ı makul olduğuna delil olarakta; Zeydiyye, Mu'tezile, Havâric ve İmâmiyye gibi fırkalarında bu konuda bir şeyler söylemeleri gerektiğini aksine bu konunun ismi geçen fırkalarca kaale alınmadığını ifade etmiştir. Fakat bize göre Kâdı Abdulcebbar'ın bu değerlendirmesi Mücbire diye ifade ettiği Eş'ârîler hakkındadır. Çünkü kesb Eş'ârîlere göre; kulun fiilini yapmada bir bilinç haliyken, Nesefî'de bu durum, bilfiil kudret sahibi bir insan tarafından kendi bilgi, irade ve tercihleriyle ortaya çıkmaktadır.

2.1.5. Dolaylı Fiiller (el-Mütevellidât)

Nesefî, fiilin yaratılması ve mahiyeti meselesinde dolaylı (mübâşeret) ve dolaysız (iktisab) fiillerin varlığını kabul etmektedir.³³⁰

Mütevellidât, insanın her hangi bir fiili yaptıktan sonra o fiile bağlı olarak ortaya çıkan fiillerdir. Bir insanın vurulduktan sonra duyduğu acı, kırma fiilinden sonra camın kırılması gibi mütevellit fiillerde kulun bir yaratma kudreti yoktur. Kudret mahallinde devamlılığı olmayana iktisap etmek imkânsızdır.³³¹ Çünkü kudret sahibinin fiil meydana gelmeden önce o fiili yapmaktan kaçınma ve aksini elde etme imkânı vardır.

Mu'tezile'ye göre; İnsanın ihtiyarî fiillerini Allah'ın müdahalesi olmaksızın meydana getirmesine mütevellidât denir. Bu fiiller insanın özgür iradesiyle meydana gelir. Bu fiillere insanda meydana gelen kudret sebep olmaktadır. Bişr b. Mu'temir'e göre; duymak, görmek ve onların dışındaki bütün idrakler... v.s. insanın fiilinden doğmakta, onun mahluku bulunmaktadır.³³² Yani mütevellidât insanın fiilinden doğmaktadır. Fiilde insanın yaratmasıyla olmaktadır. O halde bu fiilleri de insan yaratmaktadır gibi bir sonuca ulaşılmaktadır.

İnsan iradesi ve tercihleri vasıtasıyla fiillerin sonucunda oluşabilecek durumları tahmin edebilir. Sonuçlarının kendisine sevap veya günah olarak veya da dünyevî ve uhrevî bir takım yaptırımlarının olduğunu bilir, ona göre davranır. Günlük hayatta da insanlar kasti veya gayr-ı ihtiyarî fiillerinin sonuçlarından mesuldürler. Bu durum günümüzde de tartışılmaz bir kaidedir.

³³⁰ Nesefî, **Tebşıra**, s. 181

³³¹ Nesefî, **Tevhîdin Esasları**, s. 106

³³² Nesefî, **a.g.e.**, s.106; Dolaylı fiiller için bkz. Koloğlu, **a.g.e.**, s. 385-388

“Nesefî ise mütevellidât hakkında fiillerin sonucunu değil gerçekleşme yönünü dikkate alarak fiili yaratanın insan değil Allah olduğunu belirtir. Nesefî, yaratmaya vurgu yaparken, Mu'tezile, fiilin sonucuna odaklanmaktadır.”³³³

³³³ Gündoğar, **a.g.m.**, s. 212

SONUÇ

Efâl-i İbâd meselesi ilk insan ve ilk peygamber Hz. Âdem (a.s) ile başlamaktadır. Nitekim yüce Allah: “(Âdem ile eşi) dediler ki: Ey Rabbimiz! Biz kendimize zulmettik. Eğer bizi bağışlamaz ve bize acımazsan mutlaka ziyan edenlerden oluruz”³³⁴ buyurmuştur. Buna göre Hz. Âdem yaklaşması yasak olan ağaca kendisinin yaklaştığını ve bu fiilinin sonucunda da mesul olduğunu “Biz kendimize zulmettik” diyerek itiraf etmekte ve yüce Allah’tan bağışlanma dilemektedir. Böylelikle de Hz. Âdem (a.s) hatasının farkına varmış, günahını kendisi üstlenmiş ve bu olayın müsebbibi olarak Allah’ı görmemiştir. Bununla beraber başta Hz. Muhammed (a.s.) olmak üzere, Hz. Mûsa (a.s.), Hz. Dâvut (a.s.), Hz. Yûnus (a.s.) ve daha birçok peygamber insan olmaları hasebiyle işlemiş oldukları hatalardan dolayı Allah’ı sorumlu görmemişlerdir ve küçük hatalar dahi olsa fiillerinden dolayı tevbe ederek yaptıkları hataları görmüşlerdir. Hem peygamber hem de kul olmanın bilinciyle hareket etmişler görevlerini sünnetullâha uygun bir şekilde îfa etmişlerdir.

Efâl-i İbâd terimini ilk olarak kullanan ve bu terimin sistematik kelama girmesini sağlayan Mu’tezile’nin bu kavrama yüklediği anlam; insanın yaptığı işlerin veya fiillerin yaratılmasının kula nispet edilmesidir. Ehl-i Sünnet kelâmcıları ise yaratma işinin sadece Allah’a mahsus kılınmasındaki hassasiyetlerine binaen bu isimlendirmeyi kendi düşünce sistemlerine uygun olarak “*halk’u efâli’l ibâd*” şeklinde yapmışlardır.

Efâl-i İbâd konusunda itikadî mezheplerin dayanak olarak kabul ettikleri âyetler başlıca iki kategoriye ayrılmaktadır. Birincisi; zahirî anlamları bakımından ve tek taraflı bir değerlendirme anlayışına göre her şeyin yaratıcısının Allah olduğu ön kabulü çerçevesinde insan fiillerinin yaratıcısının da Allah olduğuna delalet eden âyetler; ikincisi ise insan fiillerinin bizzat insanın kendisi tarafından yaratıldığı anlamına gelen ayetlerdir. Bu konuda görüş bildiren mezhepler kendi kelâmî anlayışlarına göre âyetleri delil olarak kullanmışlardır. Özellikle Kelâmî tartışmaların yoğun olarak yaşandığı dönemlerde taraflar kendi anlayışlarını başka fikirlere mensup kişilere mutaassıbâne bir şekilde kabul ettirmek istemekte buna bağlı olarak da karşı tarafın görüşlerini objektif bir değerlendirmeye tabi tutmadan, delillerine kulak kabartıp anlamlandırmadan reddetmekte ve kendi delillerini naklî olsun aklî olsun ön plana çıkarmaya çalışmaktadır. Bu durumda tartışmaların şiddetlenmesine ve mezhep taassubuna sebep olmaktadır. Bu durumun sosyal hayata yansması ise Müslümanlar arasında fitneye sebep olmakta ve İslâm ümmeti arasında tefrika ve anlamsız kargaşalara kapı aralamaktadır.

³³⁴ A’râf, 7/23

Efâl-i İbâd konusunda bu değerlendirmelerin temelinde mezheplerin Allah tasavvurları yatmaktadır. Zira buna göre mezhep mensupları Allah'ı tenzih etme anlayışını samimi bir şekilde karşıdaki fikrî akıma kabul ettirmeye çalışmaktadır.

Mu'tezile adalet merkezli bir Allah tasavvuruyla insan fiillerini ve sonuçlarını değerlendirirken; insanın sorumluluğunun bundan geçtiğini, peygamberlerin gönderiliş amaçlarının bununla doğru orantıda olduğunu, imtihan dünyasında insanın mutlak kadir ve fail olduğunu ifade ederek hayr ve şerrin sonucunun bu şekilde tanzim edileceğinin ilahî adalete daha uygun olduğunun delillerini ortaya koymaya çalışmışlardır.

Eş'ârîlik kudret merkezli bir anlayışa sahip olmakta Allah'ın mutlak kadir olduğunu, kader minvalinde de ispat etmeye çalışmaktadır. Buna bağlı olarak yegâne mülk sahibi Allah'tır. Mülk sahibi mülkünde istediği gibi tasarruf edebilir. İnsan fiillerinin gerçek sahibi değil bilinçli bir kasibidir. Fiilini kesb etmektedir, gerçek fail ise Allah'tır.

Mâtürîdîler ise hikmeti esas almakta, insanın fiillerinden sorumlu tutulması için fiilin insan tarafından yaratılmasını değil yapılmasını esas almaktadır. İnsan fiilini Allah'ın yaratması sonucu kendi cüz'î (sınırlı) iradesini kullanarak hayr veya şerr yönüne meyl ettirmekte ve fiili kendi iradesiyle sonuçlarından da sorumlu olmak kaydıyla yapmak istemekte, Allah'ta buna göre fiili yaratmaktadır. Mâtürîdîler bu izah tarzlarıyla Mu'tezile ve Eş'ârîlik arasında orta bir yol bulmaya çalışarak durumu açıklamışlardır.

Mezheplerin bu bakış açıları veya da Allah tasavvurlarının farklı olması ayetlerin de anlaşılmasında ve delillendirilmesinde temel etken olmuştur. Buna bağlı olarak birçok âyet sebab-i nüzulünden bağımsız ve zorlama tevillerle delil olarak kullanılmak istenmiştir. İslâm'ın, Cahiliye artığı fikirler ve bu fikirlerin temellerini yıkıp tevhîdi yerleştirme amacına matuf olarak putların değil; kâdir olan Allah'ın kudretine ve tevhide işaret eden, Allah inancını ve O'nun mutlak irade ve kudretinin beyanını içeren âyetler yukarıda işaret edilen nedenlere binaen insan fiilleri konusunda kullanılmışlardır.

Efâl-i İbâd meselesi üzerinde çok konuşulan, ihtilaf edilen ve insan hayatı devam ettiği müddetçe üzerinde konuşulabilecek bir konudur. Teorik olarak farklı fikirler ileri sürülse de aslında pratikte herkes ne yaptığının farkındadır. Olay sorumluluk alıp, sonuçlarına katlanıp katlanmamayı kabullenme meselesidir. Fıtratın getirdiği bir özellik olarak herkes iyiliklerin kendinden, kötülüklerin ise başkalarından kaynaklandığını yaşantısıyla ispat etmektedir. Farklı düşünen ve yaşayan insanlar, kusurlarının farkında olan kişiler zaten toplumlara yön veren ideal insan tipleridir. Dolayısıyla ilahî kudretin tanzim ettiği kaderimizde sorumluluklarımızla beraber olmaktadır. *Ama her hangi bir*

fiildeinsanın etkisi ne kadardır? İnsanın etki durumuna göre fiilin sonucu nasıl olacaktır? Allah, o fiile ne miktarda veya nasıl müdahale etse fiilin sonucu nereye çıkar? gibi alternatif hayat tarzları oluşturmaya yönelik soruların karşılığı ise bizim gerçek kaderimizdir. Aslında Kelâmî literatürün asıl cevap aradığı sorularda, ilahî bir sır olan kaderde, budur.

Ebu'l Muîn Neseî' de insan fiilleri konusunda imamı, İmam Mâtürîdî'nin görüşlerini açıkladığı eseri "*Tebsiratü'l Edille*" de konuyu enine boyuna delilleriyle izah etmekte ve kendi mezhebi görüşünü yansıtmaktadır. Neseî, Mu'tezile'nin, efâl- i ibâd hususunda insanı isimlendirmede, Ebû Ali el-Cübbâî'den önceki mütekaddimûn gibi düşündüğünü ifade ederek; insanın fiilin hâlıkı diye isimlendirmenin "*şirk, küfür vetesniye*" olduğunu ifade ederek müteahhirûn Mu'tezile'ye karşı tavrını ortaya koyduğu görülmektedir. Fakat bunu yaparken bu derece yetişmiş bir âlimin mezhebî taassuba düşerek bazı noktalarda hasımlarını tekfir etmesi, konunun ne kadar hassas olduğunu ifade etmektedir. Bu ithamların, tartışmaların şiddetinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.

Neseî'nin, Mu'tezile'nin "*Allah her bir şeyin hâlıkıdır*" âyetini yanlış yorumlayıp, değerlendirip; her hareket edeni hâlık diye isimlendirmenin keyfi bir değerlendirme olduğunun imkânsızlığını örnekler vererek yanlışlıkları birkaç madde de özetlediği tespit edilmiştir.

- 1.Delilleri benzerleriyle ilişkilendirmek
- 2.Delillerin kullanım yerlerini bilmeme
- 3.Birbiriyle alakalı derecelerdeki imkânsızlık derecelerini bilmeme gibi kategorilerden dolayı Mu'tezile'nin efâl-i ibâd hakkında yanlış değerlendirmelere ve sonuçlara ulaştığını ifade etmektedir.

Neseî, insan fiilleri konusunda itidalli bir anlayışa sahip olarak günümüz Müslümanlarının hayata bakış açılarına Kelâm ilmi ve özelde insan fiilleri adına olumlu bir bakış açısı getirmektedir. İnsana fiillerinde sorumlu olduğunu hatırlatarak, Ehl-i Sünnet'in genel kanaatlerini veciz bir şekilde bizlere aktarmakta ve açıklamaktadır. Fakat "yaratma ameliyesi mutlak olarak Allah'ın elinden çıkmaktadır" düsturunu da zihinlerimize ve kalplerimize delilleriyle sunmaktadır.

Başarı ancak Allah'tandır.

KAYNAKÇA

- Abdülbâki, Muhammed Fuâd (1990), *el-Mu'cemu'l Müfehres li-Elfâzı'l Kur'âni'l Kerim*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Abdülhamid, İrfan (1993), "Cebriyye" md. **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları
- Altıntaş, Ramazan (2012), *Füillerin Sonuçları/Mütevellidat*, Editör: Şaban Ali Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 2. Baskı, (439–444), Ankara: Grafiker Yayınları
- Ammara, Muhammed (1998), *Mutezile ve İnsanın Özgürlüğü Sorunu*, (çev. Vahdettin İnce), İstanbul: Ekin Yayınları.
- Aydın, Ömer (1998), *Kur'ân Işığında Kader ve Özgürlük*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Bağdadî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (1979), *Mezhepler Arasındaki Farklar*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), İstanbul: Kalem Yayınları.
- Bağdadî, Abdulkâhir b. Tâhir b. Muhammed (1979), *el- Fark Beyne'l Fırak*, Tahkîk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Kahire: Mektebetü Dâru't Türâs.
- Buharî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail (2010), *Sahih-u Buharî*, Beyrut: Dâru'l Marifet.
- Dönmez, İbrahim Kâfi (2009) "Sebeb" md. **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları
- Eş'ârî, Ebi'l Hasan Ali b. İsmail (2005), *Makâlâtü'l İslamiyyîn ve İhtilafu'l Musallîn*, 1. Baskı, Beyrut: el- Mektebetü'l Asriyye.
- Eş'ârî, Ebi'l Hasan Ali b. İsmail (2000), *el- Lüm'a fi'r-Red ala ehli'z- Zeyğ ve'l Bid'a*, Tashih: Muhammed Emin ed-Dannavî, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye.
- Fığlalı, Ethem Ruhi (1998), *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri*, İstanbul: Selçuk Yayınları.
- Firyâbî, Ebûbekr Ca'fer b. Muhammed b. Hasan b. el-Müstefâd (1997), *Kitâbü'l Kader*, Tahkîk: Abdullah b. Hamdu'l Mansur, Riyad: Dâr'u Edveu's Selef.
- Gölcük, Şerafettin (1979), *Kelam Açısından İnsan ve Fülleri*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Gölcük, Şerafettin (2011), *Kelam Tarihi*, İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları.
- Gündoğar, Hamdi (2011), *Ebu'l Muîn en-Neseî'nin İnsan Fülleri Probleminde Mu'tezile'ye Yönelttiği Bazı Eleştiriler*, Kelam Araştırmaları, 9,1, 199–214.
- İmam Gazzalî (2002), Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *Fedâihu'l Bâtınıyyeve Fedâilü'l Müstezheriyye*, Tahkik: Abdulkerim Sami el-Cündî, Lübnan: Daru'l Kütübü'l İlmiyye

İmam Gazzalî (2009), Ebu Hamid Muhammed b. Muhammed b. Ahmed, *el-İktisâd fî'l İ'tikâd*, Muhakkik: Mustafa İmran, Kahire: Daru'l Besâir.

İzmirli, İsmail Hakkı (1981), *Yeni İlm-i Kelam*, Ankara: Umran Yayınları.

Kâdı Abdulcebbar (2013), *Şerhu'l Usuli'l Hamse*, (Mu'tezile'nin Beş ilkesi), (Çev. İlyas Çelebi), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

Karadaş, Çağfer (2012), *İnsan Fiilleri*, Editör: Şaban Ali Düzgün, *Kelam El Kitabı*, 2.Baskı (s. 403–418), Ankara: Grafiker Yayınları.

Karadaş, Çağfer (2006), *Semerkan Hanefî Kelâm Okulu: Mâtürîdîlik*, İslâm Araştırmaları, Sayı: 6, 57–100.

Kırkıncı, Mehmet (1996), *Kader Nedir?* Erzurum: Zafer Yayınları

Koloğlu, Orhan Şener (2011), *Cübbâîler'in Kelam Sistemi*, İstanbul: TDV Yayınları.

Kutlu, Sönmez (2002), *Mürchie Mezhebi: Doğuşu, Fikirleri, Edebiyatı ve İslâm Düşüncesine Katkıları*, Gazi Üniversitesi, Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.1.,168–210.

Mâtürîdî, Ebî Mansur Muhammed Muhammed b. Mahmud (2007), *Kitabü't Tevhîd*, Tahkik: Bekir Topaloğlu- Muhammed Arûşî, İstanbul: Mektebetü'l İrşad.

Mâtürîdî, Ebî Mansur Muhammed Muhammed b. Mahmud (2003), *Te'vilâtü'l Kur'ân'dan Tercümelere*, (Terc. Bekir Topaloğlu), İstanbul: Acar Matbaacılık.

Mert, Muhit (2012), *Kelam Tarihinin Problemleri*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Mustafa, İbrahim ve diğerleri (1989), *el-Mu'cemü'l Vasît*, İstanbul: Çağrı Yayınları.

Müslim, Ebu'l Hüseyin Müslim b. Haccac el- Kuşeyrî en-Neysaburî (2011), *Sahîhi Müslim*, Beyrut: Daru'l Kütübi'l İlmiyye.

Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed (2010), *Bahru'l Kelam: Mâtürîdî Akaidi*, (Terc. Ramazan Biçer), İstanbul: Gelenek Yayıncılık.

Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed (2013), *Kitabü't Temhid li Kavaidi't Tevhîd* (Tevhîdin Esasları), (Çev. Hülya Alper), İstanbul: İz Yayınları.

Nesefî, Ebu'l Muîn Meymûn b. Muhammed (2003), *Tebsiratü'l Edille fî Usuli'd-Dîn*, Tahkik ve Yayına Haz. Hüseyin Atay-Şaban Ali Düzgün, Ankara: TDV Yayınları.

Okilov, Said Mukhtar (2014), *Mâtürîdî Doktrininin Reformu: Ebu'l Muîn en-Nesefî Örneği*, Eskişehir: Mâtürîdî Sempozyumu.

Öge, Sinan (2009), *Allah'tan Âleme İlâhî Fiiller*, Ankara: Araştırma Yayınları.

- Öz, Mustafa (2013), *İmam-ı Â'zam'ın Beş Eseri*, İstanbul: İFAV. Yayınları.
- Özaydın, Abdülkerim (2001), “*Karahanlılar*” md. **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özen, Şükrü (2008), “*Sadrüşşeria*” md. **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları.
- Özler, Mevlüt (1997), *İslam Düşüncesinde İnsan Hürriyeti*, İstanbul: Nûn Yayıncılık.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer, (1999), *el-Metâlibü'l Âliyye mine'l İlmi'l İlâhî*, Tahrir: Muhammed Abdusselam Şahin, Beyrut: Daru'l Kütübî'l İlmiyye
- Sâbûnî, Nureddin (2005), *Mâtürîdîyye Akâidi*, (el-Bidaye fî Usulüddin), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Şâfîî, Hasan (1998), *el-Âmidî ve Ârâuhu'l Kelâmiyye*, Daru's-Selâm: Kahire
- Şahin, Mehmet Kenan (2014), *Ahlakın Felsefî ve Dini Temelleri*, Ankara: Yayınevi Yayınları.
- Şehrîstânî, Muhammed (2011), *el-Milel ve'n-Nihal*, Dinler Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi, (Çev. Mustafa Öz), 2.Baskı, İstanbul: Litera Yayınları.
- Taftazânî, Sa'duddîn Mes'ud b. Ömer (2011), *Şerhu'l Makâsîd*, Beyrut: Dâru'l Kütübü'l İlmiyye.
- Taftazânî, Sa'duddîn, Mes'ud b. Ömer (2013), *Kelam İlmi ve İslam Akâidi, Şerhu'l Akâid*, (Haz. Süleyman Uludağ), İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Topaloğlu, Bekir (1996), *Kelâm İlmi Giriş*, İstanbul: Damla Yayınevi
- Topaloğlu, Bekir (2002), “*Kudret*” md. **DİA**, İstanbul: TDV Yayınları
- Watt, W. Montgomery (1998), *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı) İstanbul: Birleşik Yayınları.
- Wolfson, H. Austryn (2001), *Kelam Felsefeleri*, (Çev. Kasım Turhan), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yavuz, Yusuf Şevki (2006), “*Ebu'l Muin en-Neseî*” md. **DİA**, İstanbul: TDV Yay.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said (1992), *Mâtürîdî ve Neseî' ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, İstanbul: M.E. B. Yayınları.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said (1996), “*Fiil*” md., c.13., **DİA**. İstanbul: TDV Yay.
- Yazıcıoğlu, Mustafa Said (1988), *Mâtürîdî Kelamında İnsan Hürriyeti Meselesi*, Ankara: AÜİFD Yayınları, Sayı: 30, 155-169
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi (Tsz.), *Hak Dini Kur'ân Dili*, İstanbul: Eser Neşriyat.

ÖZGEÇMİŞ

Boran ÇAYIR, 1980 yılında Şiran/Gümüşhane’de doğdu. İlkokulu kendi köyü olan Akyayla Köyü’nde, ortaokulu Giresun/Alucra’da, liseyi ise İstanbul/Üsküdar’da bitirdi. Bir yıl sonra 1996 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesine başladı. 2001 yılında Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesini bitirdi. Aynı yılın sonunda askerlik görevini bitirdi. 2003 yılında Diyanet İşleri Başkanlığında göreve başlayıp farklı yerlerde 6 (altı) yıl imam-hatiplik görevinde bulundu. 2009 yılında Milli Eğitim Bakanlığında öğretmenlik görevine başladı. Şu an aynı kurumda öğretmenlik görevine devam etmekte olup 2014 yılında Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Anabilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı.

Evli ve 2 çocuk babasıdır.

İletişim Bilgileri: borancayir@hotmail.com